

А.І.Безуглий, Л.П.Громова, Д.О.Мельников, А.Б.Пономаренко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВСІХ БАКАЛАВРСЬКИХ НАПРЯМІВ)

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

А.І.Безуглий, Л.П.Громова, Д.О.Мельников, А.Б.Пономаренко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВСІХ БАКАЛАВРСЬКИХ НАПРЯМІВ)

Затверджено Вченою радою Вінницького національного технічного університету як навчальний посібник для студентів всіх бакалаврських напрямків Протокол № 9 від 26 квітня 2007 р.

Вінниця ВНТУ 2008

УДК УДК 94(477) (075)
І 90

Р е ц е н з е н т и:

С.І.Дровозюк, доктор історичних наук, професор
І.М.Романюк, доктор історичних наук, професор
О.В.Зінько, кандидат історичних наук, доцент

Рекомендовано до видання Ученою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України

Безуглий А.І., Громова Л.П., Мельников Д.О., Пономаренко А.Б.
І90 Історія України (для студентів всіх бакалаврських напрямів).

Навчальний посібник. - Вінниця: ВНТУ, 2008.- 118 с.

Посібник відповідає змістові програми Міністерства освіти і науки України. Він містить стислий теоретичний матеріал з кожної теми курсу, плани семінарських занять та методичні рекомендації щодо їх підготовки. У посібнику вміщено також плани рефератів, які пропонуються студентам, список обов'язкової та додаткової літератури для їх написання. Посібник може бути використаний студентами всіх бакалаврських напрямків при підготовці до семінарських занять, тестів, колоквіумів та іспитів, а також викладачами історії України.

УДК 94(477) (075)

ЗМІСТ

Від авторів.....	4
Тема 1 Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	6
Тема 2 Київська Русь та її місце в історії українського народу. Політична розділеність. Галицько–Волинська держава – спадкоємиця Київської Русі.	15
Тема 3. Українські землі у складі Литви і Польщі. Виникнення українського козацтва.	23
Тема 4. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1657 рр. створення козацько-гетьманської держави.	37
Тема 5. Соціально-економічний розвиток і політичне становище України в другій половині XVII – у XVIII ст.	49
Тема 6. Українські землі у XIX ст.	59
Тема 7 Українські землі в період утвєдження і розвитку капіталізму та першої світової війни	60
Тема 8. Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр.	72
Тема 9. Україна у складі СРСР (1922 – 1939).	80
Тема 10. Україна в роки Другої світової війни	93
(1939 – 1945)	93
Тема 11. Радянська Україна в 1945 – 1991 рр.	101
Тема 12. Національно – державне відродження Українського народу	110
Література.....	115

ВІД АВТОРІВ

Досить влучно висловився російський історик Ключевський, "сила, що тримає в руках колиску кожного народу, - це природа його країни" (12, с.63). Саме природа нашої землі визначила на цілі століття історичний шлях українського народу та його особливості, які можна визначити таким чином:

1. Україна - "земля, що лежить скраю". Це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, на околиці Середземноморського світу, тобто там, де колись проходив важливий кордон між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим причорноморським степом. Цей степ, наголошував проф. Ключевський, був "як би азійський клин, заглиблений в європейський материк і тісно пов'язаний з Азією історично та кліматично. Тут спокон віків проходив битий шлях, яким з глибин Азії сунули до Європи жахливі гості, всі ці степові орди, безкінечні як степовий ковил чи пісок азійської пустелі" (12, с.65). Майже два тисячоліття (з VII ст. до н.е. по кінець XVIII ст.) українські землі або слугували перевальною базою для азійських орд, або відчували на собі хижий подих Азії, яка стояла на південних кордонах фортецями Османської імперії, постійною загрозою Кримського ханства. Отже, Україна, як дволикий Янус, одним обличчям була звернута до Європи, другим - віками дивилась у сповнені смертельної небезпеки очі Азії.

2. Другою особливістю української землі є її рівнинний характер. За винятком Карпатських гір на заході та Кримського кряжу на півдні 95% території України - це рівнина, яка поступово переходить у неосяжний та відкритий Причорноморський степ. Боронити землю, позбавлену природних перешкод, надзвичайно важко, подекуди просто неможливо. Вона притягує загарбників своєю природною незахищеністю.

3. Майже $\frac{2}{3}$ території краю становлять найкращі в Європі українські чорноземи. З XIV-XV ст., коли земля перетворилась на найважливіше джерело прибутків, серед сусідів України хіба що ледачий не зазіхав на її землі. В середині XVI ст. українські землі входили до складу *містьох* сусідніх держав. Тому зрозуміло, чому соборність - вікова мрія українського народу.

Отже, як підкреслював О.Субтельний, "українське минуле - це головним чином історія народу, змушеного боротися за виживання і розвиток поза впливом тієї чи іншої цілком сформованої держави" (20, с.15).

Історія України відносно чітко поділяється на періоди, пов'язані з перебуванням основного масиву українських земель у складі тієї чи іншої іноземної держави. За винятком періоду Київської Русі, ядром якої були українські землі, подальший історичний шлях наших предків - виживання в умовах іноземного панування. Навіть Галицько-Волинське князівство, яке по праву вважається першою етнічною українською державою, перебувало в залежності від Золотої Орди, а Данило Галицький мусив визнати себе

васалом хана Батия. А потім - литовська доба української історії; українські землі у складі Речі Посполитої; українські землі у складі Російської імперії; Радянська Україна як складова СРСР. Отже, серед великих націй Європи українці чи не єдина, яка протягом століть не змогла створити власної суверенної держави. Якщо заснування та зміцнення національної держави є домінуючою рисою історії більшості народів, то цього не можна сказати про українців. Невдачі у спробах здобути самостійність складають один з важливих аспектів українського національного досвіду.

Тому прийняття Верховною Радою УРСР в серпні 1991 року Акту проголошення незалежності України - епохальна подія в історії українського народу, початок нового етапу його історії, перший крок на шляху побудови омріяної багатьма поколіннями українців національної держави.

Отже, курс історії України у вищій школі охоплює величезний історичний період від найдавніших часів до сучасності, а на його вивчення відводиться відносно невелика кількість годин. Передбачається, що, по-перше, студенти вже певною мірою знайомі з основними подіями національної історії внаслідок вивчення історії України в школі, а по-друге, здатні самостійно опанувати значний навчальний матеріал. Тому мета даного посібника полягає в тому, щоб допомогти студентам в організації самостійної роботи з вивчення історії України.

Мета, поставлена перед собою авторами, визначає структуру посібника. Він містить:

стислий теоретичний матеріал з кожної теми курсу «Історія України». Тут висвітлені ключові моменти теми, показані причини, зміст та наслідки найважливіших подій даного періоду, сформульовані висновки. Це своєрідний конспект лекційного курсу, складений професійно та надзвичайно стисло;

плани семінарських занять з усіх тем;

тематику рефератів, які студентам рекомендується готувати до тих чи інших семінарських занять;

списки літератури, рекомендованої до використання при підготовці рефератів з тієї чи іншої теми;

методичні рекомендації щодо підготовки відповіді на кожне конкретне питання плану.

Посібник може бути використаний студентами всіх бакалаврських напрямків при підготовці до семінарських занять, тестів, колоквиумів та іспитів, а також викладачами історії України.

ТЕМА 1

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Першим періодом в історії людства був кам'яний вік. Йому належить особливе місце в історії людської цивілізації. Саме цієї доби на фоні кардинальних зрушень у природі, пов'язаних з різкими змінами клімату, відбулося виділення людини з тваринного світу, сформувалася примітивна суспільна організація, зародилися першооснова таких форм людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво.

На території України первісна людина з'явилася майже 1 млн. років тому. Тут зафіксовано близько 800 стоянок первісних людей. Загальна чисельність населення складала до 20 тис. осіб. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу.

Первісне суспільство - найдавніший і найдовший період людської цивілізації. Він характеризується:

- чотирма льодовими наступами, які доходили до Львова, Ковеля, Житомира, Сум, Миргорода, Дніпропетровська;
- значною зміною кліматичних умов. В мезоліті (середньокам'яному віці) клімат стає близьким до сучасного;
- формуванням сучасної річкової системи;
- прогресом в технології виготовлення знарядь праці і предметів вжитку, появою нових матеріалів (камінь, глина, бронза, залізо);
- удосконаленням господарської діяльності, переходом від привласнюючого до відтворювального типу господарства і на цій основі піднесенням добробуту. За висловом англійського археолога Г.Чайлда, відбулася "неолітична революція" (7 – 4 тис. років тому);
- зародженням селянської землеробської цивілізації з уповільненим темпом життя, залежністю від природнокліматичних ритмів;
- першим великим суспільним поділом праці - виокремленням скотарства і переходом від матріархату до патріархату;
- зміною суспільних форм співжиття. Від первісного стада до родової і територіальної общини, а згодом до ранньоконфедерального суспільства.

В безперервні борні з природою людина не тільки пристосувалася до умов життя, що постійно змінювалося, але й поступово опановувала і ставила собі на службу сили природи. В ньому процесі змінювалася і сама людина, її зовнішній вигляд, розумові здібності, форми співжиття. Вона просуvalася сходами еволюційного процесу, вдосконалюючи, зокрема, форми суспільної організації.

Виникнення і розвиток відтворюючого господарства дав новий імпульс суспільному прогресу:

- зростанню кількості населення і його концентрації у більших поселеннях;
- переселенню землеробів і скотарів на нові території;
- виникненню і нагромадженню додаткового продукту;
- збільшенню обсягів обміну тощо.

Відбувається диференціація суспільства, створюється впливова племінна верхівка, починається формування етнічної спільноти людей, виникає необхідність в існуванні сили, яка б здатна була регламентувати внутрішнє життя колективу, а також захисти його від зазіхань сусідів. Все це зумовлює розклад первіснообщинного ладу і виникнення держави.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Вважають, що землеробство вперше виникло на Україні у межиріччі Бугу та Дністра, коли на рубежі V і IV тисячоліть до н. е. розвинулися перші у Східній Європі землеробські общини. Замість блукати у пошуках здобичі, люди осідали на своїх полях. Так з'являлися поселення. Землеробство, на відміну від полювання та збирання плодів, вимагало порівняно більшої робочої сили, сприяючи тим самим зростанню населення. Водночас поступово виникали примітивні форми суспільно-політичної організації.

Найбільш відомі ранні землеробські племена на території сучасної України пов'язують з так званою трипільською культурою, що розвинулася у долинах Дністра, Бугу і Пруту, сягнувши згодом Дніпра. Перші знахідки цієї культури було зроблено відомим київським археологом В. Хвойко на початку XX ст. в селі Трипіллі, недалеко від Києва. Назва «Трипільська культура» залишилася до наших часів за цією культурою, не зважаючи на те, що межі її поширюються, за сучасними дослідженнями, від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова. У період свого розквіту між 3500 та 2700 рр. до н. е. трипільці жили великими селами по 600—700 чоловік. Вони, як правило, мешкали у довгих та вузьких спільних оселях, де кожна сім'я займала власну, розгороджену на кімнати, частину житла з окремою глинобитною піччю. Родовід вони вели по лінії батька. Орнамент на череп'яному посуді, що являв собою поєднання характерних плавних візерунків жовтого, чорного й білого кольору, свідчить про магічні ритуали та віру трипільців в надприродні сили. Проте ця культура мала й свій практичний бік. Перший на Україні механічний пристрій — свердло для пророблювання отворів у камені та дереві — з'явився у людей трипільської культури. Велике значення мало впровадження дерев'яного плуга, завдяки чому землеробство стало більш надійним, ніж мисливство, способом добування поживи. Ще одним нововведенням, ймовірно, запозиченим із Азії, було застосування першого металу — міді.

Сьогодні мало що відомо про занепад трипільської культури. Як припускають археологи, зростання населення штовхало трипільські племена до переходу на нові негостинні землі. Деякі з них просувалися вглиб степів, а ті, що жили в долині Дніпра, йшли на північ, у непрохідні іси Полісся й далі. На 2000 р. до н. е. трипільська культура як виразне ціле перестала існувати. Частину трипільців підкорили й асимілювали войовничі степові племена, решта знайшла захист у північних лісах.

ПОЧАТОК ЗАЛІЗНОГО ВІКУ: КІММЕРІЙЦІ, ТАВРИ, СКІФО-САРМАТИ.

(І ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО Н.Е.)

Поява та поширення заліза започаткувала нову еру в історії людства – залізну.

Основні наслідки відкриття заліза:

- зростання продуктивності праці;
- збільшення кількості додаткового продукту;
- виникнення приватної власності;
- посилення майнової диференціації;
- розвиток торговельних зв'язків;
- витіснення родової общини територіальною;
- виділення військової еліти та створення війська;
- утворення воєнно-політичних союзів;
- зародження державних об'єднань.

На території України перші знахідки залізних виробів датуються IX-XI ст. до н.е. Залізом в цей час користувалося населення:

- Таврії (X-V ст. до н.е.);
- Кімерії (IX-VII ст. до н.е.);
- Чорноліської культури (X-VIII ст. до н.е.);
- Скіфії (VII-III ст. до н.е.);
- Сарматії (IV ст. до н.е. – III ст. н.е.).

Скотарі з'явилися порівняно рано в українських степах. Близько 3000 р. до н. е. лівий берег Дніпра зайняли племена ямної культури, пригнавши з собою зі сходу табуни коней, на яких вони ще не навчилися їздити. За ними протягом багатьох наступних століть переміщувалися інші скотарські племена. Безперервні міграції — ця типова особливість ранньої історії України,— ймовірно, відбувалися через перенаселеність степів на північ від Каспію. Сильніші племена витісняли слабші з їхніх пасовиськ, а ці останні відступали на периферію Євразійського степу. Так хвилями одне за одним котилися на захід скотарські племена.

Кімерійці. Лише десь між 1500 і 1000 рр. до н. е. людина опанувала просту, на перший погляд, техніку їзди верхи. Кімерійці — перші кочові

вершники, що з'явилися в Україні, є також і першими її жителями, назва яких дійшла до нас. Не хто інший, як Гомер, оповідаючи у своїй «Одіссеї» про північне узбережжя Чорного моря, називає його «землею кіммерійців». Це, напевно, і є найдавніша писемна згадка про Україну. Але нічого, крім назви людей, що населяли землі, які в ті часи вважалися похмурим краєм світу, Гомер не говорить про кіммерійців. Багато вчених тримаються думки, що кіммерійці вийшли із своїх прабатьківських земель у нижньому Поволжі, перекочували низовинами Північного Кавказу й десь близько 1500 р. до н. е. з'явилися на Україні. Проте інші відкидають гіпотезу про міграцію й стверджують, що кіммерійці були корінним населенням України. Так чи інакше, кіммерійці населяли межиріччя Дону й Дністра аж до 7 ст. до н. е. Трохи згодом, під натиском інших кочовиків зі сходу, вони відійшли до Малої Азії. Вичерпний аналіз небагатьох наявних нині джерел схиляє істориків до **цілого ряду висновків** стосовно цих «споживачів кобилячого молока», як їх називали греки:

- кіммерійці були першими на Україні скотарями, що перейшли до кочового способу життя;
- вони опанували мистецтво їзди на конях і їхнє військо складалося з вершників;
- завдяки контактам із майстерними оброблювачами металів на Кавказі вони започаткували на Україні добу заліза;
- зростання ролі кінних воїнів зумовило занепад великих родів і виникнення військової знаті.

Скіфи. Скіфи з'явилися в українському степу на початку VII ст. до н. е. Розоривши багато країн Близького Сходу, скіфи нарешті осіли у степах Північного Причорномор'я, створивши перше на терені України велике політичне об'єднання. У 5 ст. до н. е. «батько історії» грек Геродот відвідав Скіфію й описав її населення. Це, без сумніву, були індоєвропейці, представники іраномовних кочовиків, що тисячоліттями панували у Євразійських степах. Геродот описав кілька типів скіфів. На правому березі Дніпра мешкали скіфи-орачі — землеробські племена, що були корінними мешканцями цього краю і, напевно, взяли собі назву від кочовиків, котрі їх підкорили. Деякі історики вважають, що вони були предками слов'ян. Політична влада зосереджувалася в руках «царських» скіфів — кочовиків, що вважали себе найчисленнішими й найкращими і змушували інших скіфів та нескіфські племена України сплачувати їм данину. За їхніми зазіханнями стояло велике, добре озброєне й дисципліноване кінне військо. Щоб розвивати в собі войовничі інстинкти, скіфські воїни мали звичай пити кров першого вбитого ворога, робити з ворожих черепів прикрашені золотом і сріблом чаші, знімати скальпи.

Скіфське суспільство було значною мірою дитям своєї епохи. Родовід ішов по батьківській лінії, майно ділилося між синами, а полігамія була нормальним явищем. Разом із померлим чоловіком часто вбивали й ховали

його молодших жінок. Як свідчать розкішні поховання скіфських царів у курганах, що й досі трапляються в українських степах, багаті могили племінної знаті й водночас убогі могили простих людей, суспільно-економічне розшарування стало досить помітним явищем серед «царських» скіфів. Крім награбованого у війнах, основним джерелом багатств для них слугувала торгівля з грецькими колоніями у Причорномор'ї. Своїм торговим партнерам скіфи пропонували товари, що ними згодом уславиться українська земля: збіжжя, віск, мед, хутра, рабів. За це вони отримували вина, ювелірні вироби, інші предмети розкошів, до яких у них уже розвинувся великий апетит. Про це свідчать своєрідні прикраси, надзвичайно оригінальне за своїм стилем декоративне мистецтво з характерними для нього мотивами тваринного світу. Воно з великою майстерністю відображає пластику оленів, левів, коней, що вражають граційністю й красою.

За доби скіфів Україна стала важливою, хоч і віддаленою частиною античної цивілізації Середземномор'я. Через грецькі колонії у Причорномор'ї скіфи ввійшли у контакт із грецькою цивілізацією й навчилися цінувати її. Водночас контакти зі світом Середземномор'я втягували скіфів і в його конфлікти. У 513 р. до н. е. величезне військо перського царя Дарія захопило землі нинішньої України. Проте, вдавшись до стратегії «спаленої землі», скіфи змусили його ганебно відступити. Наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. скіфи пішли на захід і підкорили фракійців на Дунаї. Ця перемога виявилася для них зовсім непотрібною, бо віч-на-віч звела їх із Філіппом Македонським, батьком Александра Великого. У 339 р. до н. е. македонці завдали страшної поразки кочовикам. Це стало початком кінця скіфів. Десь через 100 років більшу частину скіфів завоювали й асимілювали сармати — інше могутнє плем'я кочовиків зі сходу. Тільки залишкам удалося сховатися в Криму, де їхні нащадки прожили до 3 ст. н. е.

Сармати. Майже протягом 400 років, від 2 ст. до н. е. до 2 ст. н. е., у степах Північного та Східного Причорномор'я панували сармати, які прийшли з Волги. Спочатку вони мирно змішувалися з такими ж іраномовними скіфами, а також греками, що жили у Північному Причорномор'ї. Проте під тиском ворожих племен зі сходу сармати ставали дедалі агресивнішими. Зрештою вони підкорили скіфів, поглинувши у своїй масі велике число простого люду. Як і всі кочові володарі українських степів, сармати становили не єдине однорідне плем'я, а слабо пов'язаний союз споріднених і часто ворогуючих між собою племен, таких як язиги, роксолани та алани. Кожне з цих сарматських племен прагнуло до панування на Україні. Оскільки намагання ці співпали з тривалими й всеохоплюючими переміщеннями племен, що називаються Великим переселенням народів, і оскільки Україна знаходилася у центрі цих безладних міграцій, сармати часто суперничали з іншими племенами та, бувало, навіть поступалися їм владою. Нарешті, у II ст. н. е., їх остаточно знищили страшна навала гуннів зі сходу, наскоки германських готів і вперта

оборона римлян на заході. З наявних нині розрізнених даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом і способом господарювання вони нагадували скіфів, а також інших іраномовних кочовиків.

Незабаром на зміну сарматам прийшли інші кочовики, але сармати були останнім індоєвропейським народом, що з'явився зі сходу. Після них Євразійські степи майже на ціле тисячоліття стануть володіннями тюркських народів.

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА УКРАЇНІ

Нові поселенці прибували на Україну не лише степом, а й морем. За 1000 років до н. е. крихітний грецький материк уже був перенаселений дивовижно творчим, енергійним і невгамовним людом. За відсутності необхідних умов на батьківщині багато греків стали розселятися узбережжям Середземного, Егейського та Чорного морів, колонізуючи їхні найдальші закутки. За словами Платона, греки обсіли моря від Гібралтару до Кавказу, «наче жаби ставок». Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. вони заснували ряд колоній у Північному Причорномор'ї. Протягом усього наступного тисячоліття ці колонії слугуватимуть аванпостами міської цивілізації в Україні. У IV ст. до н. е. для грецьких міст на українському узбережжі настала пора розквіту. Найбагатшою з них була Ольвія. Розташована в гирлі Бугу, вона стала основним центром торгівлі збіжжям між Грецією та її чорноморськими колоніями. До інших важливих центрів належали Херсонес і Феодосія на узбережжі Криму, Пантікапей (нині Керч) — найбільше скупчення міст, розташоване на Кіммерійському Боспорі у східному Криму. Кілька століть процвітали ці міста, але у II ст. до н. е. перед ними почали виникати значні труднощі. Загострювалися соціальні сутички між міською верхівкою й нижчими верствами населення, що головним чином складалися з колишніх рабів. Нові напади кочовиків порушували старі взаємини зі скіфами. Дешеве єгипетське зерно підірвало життєво важливу торгівлю збіжжям. Зміцнення Риму порушило політичну рівновагу в еллінському світі. Майже ціле століття тримався Пантікапей із сусідніми містами, об'єднаними династією Спартокидів у так зване Боспорське царство. Але у 68 р. до н. е. Рим завдає поразки цареві Мітрідату IV — останньому з династії Спартокидів — і оволодіває Чорноморським узбережжям. Римське панування певною мірою повернуло грецьким містам на українському узбережжі економічну й політичну стабільність. Проте на початку нашої ери, з посиленням нападів варварів і послабленням здатності Риму протистояти їм, існувати причорноморським містам лишалося недовго. У 270 р. н. е. вони зазнають нищівного удару готів, а через 100 років їх цілком знищують гунни.

Тисячолітня історія античної цивілізації сприяла:

- становленню державотворчої традиції на території України;
- ознайомленню з демократичним полісним устроєм держави;

- передачі місцевому населенню передової технології землеробства і ремесла;
- розвитку урбанізаційних процесів;
- запровадженню товарно-грошових відносин;
- ознайомленню населення із здобутками найпередовішої на той час античної культури: з організацією шкільної освіти, фізичного виховання, високохудожнього мистецтва.

Грецька колонізація на тривалий час визначила південний вектор цивілізаційної орієнтації населення Причорномор'я і в подальшому сприяла тісним зв'язкам Київської Русі з Візантією.

ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН. УТВОРЕННЯ СХІДНОЇ ГРУПИ СЛОВ'ЯНСТВА

В розмаїті найдавнішого населення сучасної України розпочалося історія наших пращурів – праслов'ян. Їх походження і етногенез остаточно не з'ясовані. З цього приводу існує кілька версій. На основі даних археології, антропології, лінгвістики, етнографії є підстави вважати, що ознаки праслов'ян простежуються з II тис. до н.е. Це племена тшинецько-комарівської культури (XV-XI ст. до н.е.). Вони займали територію сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Південної Білорусії та Північної України. До праслов'ян відносяться племена: бондарихінської, лужицької, чорноліської, зарубинецької, черняхівської, пшеварської, київської та інших культур. Учені вважають, що в складі племен зарубенецької культури, що займали територію Середнього Подніпров'я, частину правобережного Полісся та частину Лісостепу бере свій початок український етнос. В цей час праслов'яни відомі під іменами венедів, антів, склавинів (перші письмові згадки, датовані I ст. н.е., в творах римських істориків Таціта і Птоломея). Частина дослідників вважає антський союз племен, який мав державницький зміст праукраїнським утворенням. Так вважав і М.Грушевський, спростовуючи теорію походження українців, росіян і білорусів з єдиної давньоруської народності.

Процес розселення привів до утворення східних, західних і південних слов'ян. У VII східні слов'яни зосередилися в Центральній Україні на берегах Дніпра. Були відомі не тільки як загартовані воїни, але й вправні землероби, скотарі, ремісники, купці. Вони побудували сотні населених пунктів – градів. Через це скандинави називали їх “гардарікі” – країна укріплень.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА I. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

План

1. Первісне суспільство - найдавніший і найдовший період людської цивілізації.
2. Перші державні утворення на території України. Кімерійці, скіфи, сармати. Грецькі колонії Північного Причорномор'я.
3. Матеріальна та духовна культура східних слов'ян. Передумови створення держави.

Теми рефератів

1. Трипільська культура на території України.
2. Велика Скіфія V - IV ст. до н. е.

Додаткова література

Серія "Україна крізь віки." В 15-ти томах. – К., 1998-2000.

Т.1. Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. – К., 1998.

Т.2. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К., 1998.

Т.3. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на *перше питання*, бажано підготувати стислу, але змістовну характеристику кожного з періодів розвитку первісного суспільства, визначити його характерні риси, пояснити зміст неолітичної революції. Особливу увагу доцільно приділити пам'яткам Трипільської культури на території України.

Пристаюючи до висвітлення *другого питання*, необхідно відмітити, що серед перших державних утворень, які виникли на території південної України, було державне об'єднання кіммерійців і таврів. При розгляді політичного ладу Кіммерії необхідно підкреслити, що вона була рабовласницькою державою, влада в якій належала цареві та рабовласницькій знаті. Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен. Згодом кіммерійці розчинилися в скіфському суспільстві.

Окремо слід зупинитися на основних видах господарської діяльності кіммерійців, підкресливши, що вони першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотних руд, а також металообробку. Розвиток виробництва та обміну, а також постійна боротьба за території спричинилися до утворення великих союзів племен на чолі з вождями.

Бажано показати, що з відкриттям і поширенням заліза в історії

стародавнього населення України розпочалась нова епоха, яка позначена докорінним зламом старих соціально-економічних структур. На цей час припадає завершення процесу розкладу первіснообщинного ладу і початок переходу до станово-класового суспільства, створення добре організованих воєнно-політичних об'єднань, виділення аристократичної верхівки суспільства. Надзвичайно піднеслося значення торговельних контактів з сусідами.

У середині .VII ст. до н.е. на території південноукраїнських степів з'явилися іраномовні племена скіфів, витіснивши, а частково асимілювавши, киммерійців. До складу новоутвореної Скіфської держави також увійшла лісостепова зона України. Важливо підкресли, що наприкінці VI ст. до н.е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами, верховна влада в якому належала царям і знаті племені. Скіфська держава була експлуататорсько-паразитарною, здійснювала експлуатацію сусідніх землеробських племен та грабіжницькі військові походи.

Розглядаючи розквіт скіфської державності, необхідно відмітити, що скіфи створили високу матеріальну культуру, яка увібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу, Гравії, а пізніше - й Риму. Необхідно дати характеристику заключного періоду історії скіфів, показавши, що під натиском сарматів основна частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я і у Степовий Крим, де було засновано-нове державне об'єднання – Мала Скіфія. Бажано охарактеризувати розвиток її державності, показати зародження міських форм життя, пожвавлення торговельних і культурних зв'язків з грецькими містами Північного Причорномор'я. Мала Скіфія припинила своє існування під ударами сарматів.

Далі необхідно відмітити, що з сарматами пов'язаний великий період в історії України. Протягом шести століть вони панували в степах Північного Причорномор'я. Розглядаючи економічні й культурні зв'язків сарматів з грецькими та римськими містами Північного Причорномор'я, доцільно показати, як вони сприяли поглибленню процесу формування станово-класового суспільства, посиленню знаті племені. Проникнення сарматів в правлячі династії Боспорського царства призвело до сарматизації античної культури. Від середини III ст. н. е. сармати втрачають провідає становище в причорноморських степах. У цей час тут з'явилися готи, а в IV ст. н.е. в степовій Україні - гуни.

Дуже стисло доцільно охарактеризувати грецькі міста - держави Причорномор'я, їх політичний устрій та адміністративно-територіальну структуру, показати, що, вони були рабовласницькими демократичними республіками.

Відповідь на це питання має підвести до логічного висновку, що стародавнє різноетнічне населення території нинішньої України пройшло в своєму розвитку всі основні формаційні етапи. Особливе значення для історичного прогресу на українських землях мала тисячолітня епоха

античної цивілізації Північного Причорномор'я. Давні традиції зв'язків з культурою Південно-Східної Європи перейняла згодом Київська Русь.

Розглядаючи **третє питання**, необхідно відмітити що слов'яни виникли з індоєвропейського населення Східної Європи. Це одна з найчисельніших груп давньоєвропейського населення. Існує чимало версій щодо прабатьківщини слов'ян. Деякі з них доцільно навести.

Про політичну організацію східних слов'ян відомо небагато. Очевидно, вони мали верховних правителів чи якісь інші зародки централізованої влади: племена й роди, на чолі яких стояли старійшини; пізніше з'явився клас знаті племені або князів. Соціально-економічне розшарування племені було незначним, а земля й худоба вважалися спільною власністю численних сімей. Матеріальна культура східних слов'ян пройшла ряд етапів у своєму розвитку. Ці етапи бажано охарактеризувати.

Аналізуючи соціальну структуру слов'ян, необхідно показати, як вона розвивалася від первісної общини /в перших століттях/ до сусідської, що притаманна стадії воєнної демократії і зародження феодальних відносин.

Завершити висвітлення третього питання бажано стислою розповіддю про боротьбу слов'янських племен з зовнішніми ворогами.

ТЕМА 2.

КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ПОЛІТИЧНА РОЗДРІБНЕНІСТЬ. ГАЛИЦЬКО–ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА – СПАДКОЄМИЦЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

Предумови виникнення держави у східних слов'ян

Зручне географічне розташування	Створення союзів племен (найбільший союз - полян)	Перетворення Подніпров'я на економічний центр руських земель
Утворення чіткого кордону розселення слов'ян	Подальший розвиток ремісництва, торгівлі, землеробства, скотарства	Соціальне розшарування суспільства
Формування класу великих землевласників — земельної аристократії	Заснування та забудова міст	Виникнення нових соціальних відносин - феодальних

Становлення держави східних слов'ян відбувалося протягом тривалого часу і було закономірним результатом внутрішньої еволюції їхнього суспільства. За свідченням арабських авторів у VIII-IX ст. існували 3

осередки східнослов'янської державності: **Куявія** (земля полян з Києвом); **Славія** (Новгородська земля); **Артанія** (Ростово-Суздальська земля, або за твердженням професора Й.Винокура – південна Волинь і Поділля). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською Землею з центром у Києві. Воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зросла Древньоруська держава. За літописним повідомленням Нестора Київ було засновано у V ст. Розпочалося правління династії **Києвичів**. В IX ст. – князювання в Києві нащадків Кия, Аскольда та Діра. В 882 р. Новгородський князь Олег вбив Аскольда та Діра. Відбувається зміна династій. До управління приходить династія **Рюриковичів**.

Київська Русь в своєму розвитку пройшла кілька етапів і залишила помітний слід у світовій історії та державотворчій традиції народів Східної Європи. Існують такі **теорії походження Давньоруської держави**:

Норманська. Її підтримували: Г.Баєр, Г.Міллер, Л.Шльоцер, О.Шахматов, М.Погодін.

Антинорманська – М.Ломоносов, В.Ключевський, Б.Рибаков, М.Костомаров, М.Грушевський, П.Толочко.

Хозарська – академік О.Пріцак і його школа.

Візантійська – підтримують церковні історики.

В дійсності Давньоруська держава формувалося століттями місцевим (автохтонним) населенням. На цей процес впливали і нормани, і візантійці, і хозари, і болгари, і інші народи.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДРЕВНЬОЇ РУСИ

1-Й ЕТАП

Початок князювання Рюриковичів: Олега (882-912 рр.); Ігоря (912-945 рр.); Ольги (945-969 рр.); Святослава (869-972 рр.)

Основні напрямки політики:

зовнішньої: 1) активне розширення державних кордонів, приєднання – древлян, сіверян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів – Олегом; вятичів, ятвягів, ясів, косогів – Святославом; 2) походи з метою досягнення вигідних торгових угод з Візантією, витіснення хозарів.

внутрішньої: 1) централізація управління державою; 2) придушення автономістських виступів підкорених народів; 3) упорядкування збору данини; 4) адміністративна реформа; 5) підтримка нових форм феодальної експлуатації (відробітки, грошова рента).

II-Й ЕТАП

Розквіт і піднесення (кінець X – середина XI ст.).

Час князювання Володимира (978-1015 рр.); Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.). Русь стала найбільшою державою Європи.

Основні напрямки політики:

зовнішньої: 1) зміцнення кордонів держави; 2) повернення Червенських міст; 3) захист від набігів ятвягів, печенігів, волзьких булгар; 4) будівництво укріплених ліній; 5) активізація міжнародних контактів, домінування дипломатії над зброєю. Ярослав - тесть Європи.

внутрішньої: зміцнення влади київського князя: 1) боротьба з сепаратизмом місцевих князів; 2) адміністративна реформа. Заміна місцевих князів своїми ставлениками та синами; 3) військова реформа. Слав'янізація дружин; 4) судова реформа. "Руська правда" Я.Мудрого; 5) карбування власної монети; 6) створення системи освіти.

Запам'ятайте цю дату - 988 рік.

Найголовніша реформа цього періоду – введення Володимиром християнства. Цим актом:

- Руська земля була поставлена в один ряд з усіма цивілізованими країнами Європи; зміцнювався її авторитет і міжнародні зв'язки;
- влада великого князя освячувалася єдиним богом, одною вірою, що відповідало ідеї єдиної держави;
- люди звільнялися від страху перед силами природи, ставали на шлях самовдосконалення, запроваджуючи норми християнської моралі;
- широко відкривалася можливість використання давньої візантійської культури в усіх ділянках суспільного життя Русі (праві, освіті, будівництві, мистецтві і т.д.)

Русь досягла zenіту своєї могутності і світового визнання. Це була монархія очолювана великим князем, якому належала вища влада. В своїй діяльності князь спирався на княжу раду, що складалася з княжих мужів – знатних бояр. Вони становили старшу дружину і виконували роль центрального апарату управління (воєводи, удільні князі, посадники, тисяцькі, волостителі і т.д.). Значну роль відігравала молодша дружина – професійні воїни – найближчі слуги князя.

Помітне місце в управлінні державними справами посідало віче. Одні історики вважають віче демократичним органом влади за участю міських низів. Інші вважають, що вічем літописці називають зібрання лише "лучших мужів". За рішенням князя або віче збиралися полки із вільних мешканців міста і села. Місцевий апарат управління був представлений соцькими, десяцькими, тіунами, вірниками тощо.

ІІІ-Й ЕТАП

Політична роздрібненість. (кінець XI початок – XIV ст.) Її специфічними рисами були прогресуючий характер і наростання князівських міжусобиць

Одночасно з розквітом і зростанням авторитету Київської Русі все

більше проявляються ознаки її децентралізації. Свідченням цього є:

- зменшення влади Великого князя;
- зростання сили удільних князів;
- виникнення дуумвірату і триумвірату в управлінні державою;
- князівські з'їзди (снєми);
- посилення експансії половців;
- князівські міжусобиці.

З часом, після смерті В.Мономаха і його сина Мстислава, удільні князі зміцніли на стільки, що частина з них (Володимирський, Чернігівський та інші) стали носити титул “великий князь”, вести самостійну політику і незалежне від Києва життя. Настав III-й етап розвитку Руської землі.

Причини роздробленості:

- розвиток феодалного землеволодіння;
- зростання рівня землеробства, ремесла, торгівлі; створення економічних основ самостійного життя;
- великі простори держави та етнічна неоднорідність населення;
- зменшення торгово-економічного значення Києва, особливо занепад торгового шляху “з варяг у греки”;
- відсутність чіткого механізму спадкоємності князівської влади;
- розвиток міст і у зв'язку з цим зменшення необхідності об'єднання військових сил для спільної боротьби. Можна було відсидітися за міськими укріплення.

Наслідки роздробленості:

- у XIII ст. утворилося 12 самостійних князівств (земель). На початку XII ст. їх стало 50, у XIV ст. – 250;
- піднесення ролі міст як складних соціально-економічних і політико-адміністративних організацій;
- розширення торгівлі між землями (князівствами), містами;
- нерівномірність розвитку князівств: ослаблення одних і вивищення інших;
- послаблення обороноздатності руських земель. Країна стала відносно легкою здобиччю агресивних сусідів.

Зверніть увагу на думку (сучасного українського) історика П.Толочко: Давньоруська держава “видозмінила свою форму, прийшла у відповідність до нових структур земельної власності”.

В умовах роздробленості існувала і набирала сили тенденція економічного і політичного об'єднання. Найповніше вона проявилася у 2-х Південно-Західних князівствах: Галицькому і Волинському. У 1199 році Волинський князь Роман Мстиславович об'єднав ці князівства. Утворилося Галицько-Волинська держава, яка ще 100 років після встановлення монголо-татарського іга з честю представляла східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Князі: Роман (1199-1205); Данило (1230-1264); Лев I (1264-1301); Юрій I (1301-1308); Лев II (1308-1323); Юрій II Болеслав (1325-1340).

Основні напрямки політики Галицько-Волинської держави:

зовнішньої: 1) боротьба за зміцнення країни з хрестоносцями, Литвою та ятвягами, Угорщиною, монголо-татарами; 2) союз проти татаро-монголів з Папою Римським; 3) встановлення дружніх відносин з Польщею і Угорщиною.

внутрішньої: 1) боротьба з боярською опозицією; 2) зміцнення міст. Перенесення столиці у м.Холм; 3) проведення військової реформи; запровадження ополчення та важкоозброєної кінноти; 4) боротьба з Болохівською землею, яка перейшла у підпорядкування татар.

Галицько-Волинська держава, що виникла на землях Київської Русі зберегла і примножила її культуру, звичаї та традиції. Наприкінці XII – початку XIV ст. внаслідок посилення феодальних усобиць і татарських набігів єдність і могутність Галицько-Волинського князівства послаблюється. На руські землі все більше зазіхають польські, литовські, угорські феодали. Після смерті Юрія II Болеслава у 1340 році Галицько-Волинське князівство перестало існувати.

КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСИ

Культурою називають сукупність матеріальних і духовних надбань людства чи окремого народу

Основою формування давньоруської культури була культура східних слов'ян (високе плужне землеробство, керамічне та емалеве виробництво, будівельні навички в спорудженні міст), яка зазнала впливів хозарів і арабів, римлян і угорців, особливо візантійців. Домінуючою рисою розвитку культури був вплив християнської релігії, яка органічно синтезувала в собі витвори майстрів різних культурних сфер – архітектури, живопису, музики, скульптури, літератури.

Про високий рівень культури свідчать:

- наявність у ще дохристиянський період власної писемності;
- розвиток шкільної освіти та її диференціація;
- створення бібліотек та книгописних майстерень;
- поширення наукових знань шляхом перекладу хронік візантійських авторів та створення оригінальних наукових творів;
- поява творів визначних мислителів: Никона, Нестора, Сельвестра, Ілларіона, Кирила Туровського, Кліма Смолятича, Данила Заточника;
- виникнення власної медицини. Відомими лікарями були “Леґець”, Агапіт, просвітур Дем’ян. Княжна Євпраксія написала трактат “Мазі”;
- створення літописання та різних жанрів літератури: “Повість минулих літ” Нестора, “Слово про закон і благодать” Ілларіона, “Повчання синам” В.Мономаха, “Слово о полку Ігоревім”, життя

Бориса і Гліба, Феодосія Печерського і тощо.
Християнство зумовило поширення на Русі монументальної культової архітектури

Пам'ятками цього періоду є:

- Десятинна церква в Києві (X ст.);
- Спасо-Преображенський собор в Чернігові (1031-1036 рр.);
- Софійський собор у Києві (1037р.);
- Борисоглібовський собор у Чернігові (1128 р.) та ін.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:

В світовому розвитку:

1. Давня Русь як одна з найбільших високорозвинутих держав відігравала роль стабілізуючого фактора в Європі. Це засвідчують широкі економічні, політичні, культурні і династичні зв'язки руських князів з візантійським та європейськими дворами;

2. Русь захищала країни Західної та Центральної Європи від навали степових кочовиків і фактично спасла їх від монголо-татарського іґа;

3. Руська земля була форпостом християнського світу на сході, захищала його моральні цінності й спосіб життя, виконувала роль сполучної ланки між народами Європи і кавказькими країнами, арабським Сходом.

Для України:

1. В умовах Давньої Русі завершився розпочатий в глибині віків процес формування української спільноти, її території, економіки, культури, побуту, рис характеру. У 1187 році з'явилась сама назва "Україна".

2. Київська Русь була важливим етапом в історії українського державотворення. У межах її кордонів розвивалися і прилучалися до державного і суспільно-політичного життя десятки інших етносів. Тут набувався досвід вирішення міжнаціональних проблем.

3. Давньоруська держава відкрила шляхи для використання кращого досвіду передової культури в інтересах власного розвитку, стала скарбницею надбань національної матеріальної і духовної культури.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 2. КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Заснування Києва - стародавнього центра слов'янства.
2. Утворення і політичний розвиток Давньоруської держави та її перші правителі /Олег, Ігор, Ольга, Святослав/.

3. Розквіт Київської Русі. Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах.

4. Духовна і матеріальна культура Київської Русі.

Теми рефератів

1. Духовна та матеріальна культура Київської Русі.

2. Християнська церква в Київській Русі.

Додаткова література

1. Серія "Україна крізь віки." В 15-ти томах. – К., 1998-2000.

Т.4. Толочко О. Т., Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1998.

Т.5. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998.

2. Костомаров Н.И.. Исторические произведения. -К., 1990.- С.198-237.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючись до висвітлення *першого питання* плану, бажано звернути увагу на такі ключові моменти: легенда про трьох братів /Кия, Щека, Хорива/ та їх сестру Либідь - засновників городища над Дніпром. Географічна вигідність розташування міста-фортеці. Торговельні зв'язки – торговельні шляхи через Київ. Київ - центр об'єднання східних слов'ян, центр Київської Русі.

Відповідь на *друге питання* необхідно почати з аналізу об'єктивних умов виникнення Давньоруської держави, згадати перші звістки про Русь у VIII-IX ст., пояснити етимологію слів "Русь", "роси". Далі бажано висвітлити зміст "норманської теорії" походження Київської Русі, розповісти про її критику в українській та російській історіографії, дати стислі політико-біографічні характеристики перших київських великих князів, показати основні напрями їх діяльності.

Висвітлення *третього питання* бажано побудувати за таким планом:

- перетворення Київської Русі на могутню європейську державу;
- політичні та економічні зв'язки Київської Русі з сусідами: Візантією, Німеччиною тощо. Перші міжнародні угоди Київської Русі з Візантією;
- прийняття християнства та його вплив на зміцнення держави. Зміцнення великокняжої влади і формальне закріплення феодальних відносин;
- юридичне закріплення влади Великого князя і регулювання взаємовідносин між громадянами держави на підставі першої збірки законів "Руська Правда";
- політико-економічне становище Русі в X-XII ст. Діяльність великих київських князів у цей час.

Відповідь на *четверте питання* має творчий характер. Бажано стисло розповісти про формування Києва як столиці держави, будівництво Десятинної церкви, Софійського собору, Золотих воріт, про виникнення

Києво-Печерського монастиря як центру розповсюдження культури Русі, охарактеризувати пам'ятки духовної культури /“Руську Правду” Ярослава Мудрого, “Устав Володимира Мономаха”/, показати культурні і торговельні зв'язки з зарубіжжям.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Причини феодальної роздробленості та занепаду Давньоруської держави.
2. Галицько-Волинське князівство. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславовича та Данила Галицького.
3. Боротьба населення Київської Русі проти монголо-татарської навали.
4. Місце Київської Русі та Галицько-Волинської держави в історії українського народу.

Теми рефератів

1. Галицько-Волинське князівство - спадкоємець державницьких та соціокультурних традицій Київської Русі.
2. Князь Данило Галицький.

Додаткова література:

1. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. -К.,1984.
2. Костомаров Н.И. Исторические произведения. - К.,1990. - С.238-262.
3. Серія “Україна крізь віки.” В 15-ти томах. – К., 1998-2000.
- Т.5. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К.,1998.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідаючи на **перше питання**, бажано назвати причини феодальної роздробленості і пояснити кожну з них. Так, доцільно з'ясувати, чому піднесення продуктивних сил у сільському господарстві та ремеслі наприкінці XI ст., пов'язане передусім з поширенням трипільля, створило економічні передумови для політичного розкладу держави. Показати роль в цьому процесі з'їзду князів у Любечі /1097р./, який ухвалив рішення про заміну принципу ротації влади принципом спадкового наслідування. Окремо зупинитися на проблемах Києва. Показати роль монголо – татарської навали у закріпленні феодальної роздробленості Русі.

Висвітлюючи **друге питання**, треба скористатися схемою чи мапою, щоб уявити собі ситуацію, в якій опинилась Київська Русь. Бажано з'ясувати кордони Галичини і Волині, які були прикриті від монголо–татар, мали тісні стосунки з західноєвропейськими державами, охарактеризувати політико – економічний устрій Галицько – Волинського князівства. Далі необхідно показати основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Романа Мстиславовича і Данила Галицького, зокрема, звернути увагу на спробу Папи Римського скористатися розпадом Київської Русі і поширити

католицизм на українські землі.

Відповідь на **третє питання** бажано почати із з'ясування того, хто такі монголо - татари, тобто розповісти про їх походження, державний устрій, перші походи і загарбання величезних територій. Далі зупинитися на боротьбі Русі з монголо – татарськими варварами і значенні цієї боротьби для захисту себе і народів Європи. Стисло показати наслідки монголо - татарської навали.

Четверте питання плану є надзвичайно важливим, і відповідь на нього не в останню чергу залежить від того, наскільки студент здатний аналізувати історичні події. Треба мати на увазі, що Київська Русь була найбільшою державою Європи, відіграла величезну роль в історії українського, російського та білоруського народів. Значення Галицько – Волинської держави в нашій історії впливає, передусім, з того, що вона об'єднала тільки етнічні українські землі, сприяла їх подальшому розвитку, зберегла і розвинула державні традиції Київської Русі.

ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.

З початком XIV ст. спадкоємниця давньої Русі - Галицько-Волинська держава поступово почала втрачати свої позиції. **До цього спричинилися:**

- економічні, демографічні, політичні втрати, пов'язані з монголо-татарською навалою;
- постійні зазіхання на суверенітет і незалежність держави з боку сусідніх Польщі та Угорщини;
- спустошливості напади кримськотатарських орд;
- суперництво за владу між князями, боярські чвари;
- втрата елітою почуття національного обов'язку, інтернаціональна погоня за вигодою;
- перемога в політичному протиборстві тенденції відокремлення земель.

Поділ українських земель між сусідами

Користуючись ослабленням Галицько-Волинського князівства, сусідні держави поділили між собою українські землі таким чином:

I. Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська землі, Східна Волинь, Поділля увійшли до складу **Великого Князівства Литовського**.

II. Галичина і частина Волині, Західне Поділля - до складу **Польщі**;

III. Закарпаття - до складу **Угорщини**;

IV. **Туреччина** захопила Покуття, встановила протекторат над Кримом;

V. Шипинська земля (з XV ст. стала називатись Буковиною) відійшла до складу **Молдавії**.

Захоплення українських земель сусідами відбувалося **різними шляхами**:

- приєднанням силою;
- союзницькими угодами;
- династичними зв'язками;
- нав'язуванням підданства.

Відмінними були й умови перебування українських земель в складі різних держав. Ті, що увійшли до складу Угорщини та Молдавії, користувалися обмеженою автономією. В Молдавії руський елемент справляв великий вплив на культурне і соціально-політичне життя країни. Руська мова до середини XVII ст. була офіційною мовою канцелярії молдавських господарів.

Умови перебування українських земель у складі Польщі і Литви були такими:

Литва	Польща
збереження старої системи управління;	запровадження польської адміністративної системи;
залучення руського боярства на службу новоствореній державі;	призначення на вищі посади лише польських феодалів;
утвердження “Руської правди” правовою основою держави;	поширення на українські землі польського права;
визнання руської мови офіційною;	офіційна мова виключно польська;
розширення впливу православ'я;	зміцнення позицій католицької церкви;
запозичення литовцями досвіду військової організації, будівництва фортець тощо;	збільшення повинностей в зв'язку з розширенням фільваркового господарства;
зростання числа змішаних шлюбів, поширення українських звичаїв, обрядів серед певної частини литовців;	утиски української культури, традицій і звичаїв.
асиміляція частини литовців серед українців.	

Литовські князі, які прилучили до Литовського князівства левову частину українських земель шляхом витіснення монголо-татар, діяли правилом: “старого не змінювати, нового не впроваджувати”. Внаслідок цього приєднання українських земель мало “оксамитовий”, тобто практично безболісний для українців характер. Це відбилося і в назві держави - “Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське”. Справді, за даними Н.М.Яковенко, близько 90% населення країни складали русини, тобто білоруси і українці. Велике Князівство Литовське стало однією з найбільших держав Європи.

В управлінській системі Литовської держави центральне місце, як і колись на Русі, займали князі: **великий, удільні, місцеві**. Вважалося, що їх власна місія як проводирів, відповідальних перед Богом за долю свого народу, визначалася самим фактом народження. Це була єдина група суспільства, до якої не давали доступу ні багатства, ні вплив, ні високі посади. Навіть королями ставали, а князем можна було тільки народитися.

Князі були у васальській залежності від великого князя. Вони:

- присягли йому на вірність;
- спланували щорічну данину;
- виступали за його вимогою у військові походи;
- складали великокнязівську раду.
- В своїх володіннях князі:
- розпоряджалися землями і прибутками;
- збирали мито;
- здійснювали судові функції;
- дбали про чисельність війська і його боєздатність;
- переводили в бояри з інших станів суспільства;

Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр. Фактично удільні князівства у Литві були автономними державними утвореннями.

Зміцнивши у Литовському князівстві свої позиції, українські удільні князі і боярство наприкінці XIV ст. почали відверто претендувати на незалежність. Центром самостійництва стало Київське князівство.

Його князь Володимир Ольгердович (литовського походження):

- проводив самостійну політику;
- відмовився прийняти католицтво;
- карбував власну монету;
- вів переговори з Московським царством.

Досить незалежно поведився не тільки Київський князь Володимир Ольгердович, але й Дмитро Корбут – князь Новгород-Сіверський, Федір Коріатович – князь Подільський.

1385 рік - укладення *Кревської унії* між Великим князівством Литовським та Польщею. Це була перша спроба об'єднання двох держав в єдину федерацію.

Причини:

- активізація Тевтонського ордену;
- посилення тиску з боку Московського царства;
- захват угорсько-польськими військами частини української території.

За умовами *Кревської унії* Великий князь Литовський Ягайло після одруження з 15 річною польською королевою Ядвігою, ставав королем Польщі. Він зобов'язувався покатоличити литовців та “навік приєднати всі

свої землі, литовські та руські, до Корони Польської”.

Литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого і честлюбного кузена Ягайла князя Вітовта, котрий у 1392 р. змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством. Хоч Польща й Литва були пов'язані між собою Кревською унією, за Вітовта Литва зберігала власну незалежність. Кілька разів Вітовт фактично робив спроби розірвати зв'язки з Польщею й здобути собі королівський титул. І хоч ці спроби провалилися, вони досить переконливо свідчили про те, наскільки міцно продовжувала триматися в сідлі українська та литовська знать Великого князівства.

Проти умов Кревської унії понад століття точилася гостра боротьба, яка завершилася в 1569 році підписанням *Люблінської унії*.

Зміст Люблінської унії	
Польща та Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину федеративну державу - Річ Посполиту;	українські землі з-під влади Литви переходили під владу Польщі.

Укладення Люблінської унії призвело до значного посилення економічного та національно-релігійного гніту в Україні, поставило українську народність та грань знищення. В 1573р. постановою сейму і Литовським статутom 1588 р. було введено кріпосне право, феодали набули право судити селян, збільшилася чиншовий і натуральні податки.

В 1596 році підписана Берестейська (Брестська) церковна унія, наслідком якої стало створення об'єднаної греко-католицької церкви, що визнавала верховенство Папи Римського, а відтак значне послаблення православної церкви, а, отже, і позицій українського православного населення. Посилення економічного і національно-релігійного гніту приводило до зростання протесту в усіх верствах українського суспільства.

В панівних колах виникла православна *магнатсько-шляхетська опозиція* з князем Василем-Костянтином Острозьким.

Мета опозиції – розширення автономії України в складі Речі Посполитої.

Методи досягнення мети:

- петиції до сейму і короля;
- підтримка культурно-освітньої справи;
- сприяння реформаційним рухам (кальвінізму, соцініанству);
- виступи за свободу совісті.

З часом місце магнатсько-князівської опозиції заступила *шляхетсько-старшинська*. Мета і методи досягнення подібні.

Виникла *опозиція і серед міщан*, які наповнили новим змістом таку легальну форму відстоювання своїх прав, як *братства*. Вони:

- здійснювали опіку над православною церквою;

- допомагали зубожілим міщанам;
- дбали про відкриття українських шкіл, друкарень, бібліотек тощо.

Найбільш відомі братства - Львівське Ставропігійне, Київське Богоявленське, Луцьке Чеснохрестське. Своєю просвітницькою та антиуніатською діяльністю братства ідейно підготували національно-визвольну боротьбу українського народу XVII ст.

Форми протесту селян, міщан, козаків:

- втечі селян від поміщиків. Особливо із західних земель у східні і південні райони під захист козаків;
- втечі ремісників з панських міст у міста з Магдебурзьким правом;
- збройні виступи селян;
- опришківство.

Селянсько-козацькі повстання:

1591-1593 рр. – під проводом гетьмана реєстрових козаків К.Косинського;

1594-1597 рр. – під проводом С.Наливайка;

1625 р. – під проводом Марка Жмайла;

1630 р. – під проводом Тараса Федоровича (Трясила);

1637 р. - під проводом Павла Бута (Павлюка);

1638 р. - під проводом Острянина, Гуні, Скидана;

В Речі Посполитій українське населення потерпало не тільки від соціально-економічного та релігійного гніту, а й від татарських набігів. Васал Туреччини Кримське ханство спустошувало українські землі. За 300 років кримчаки полонили понад 3 млн. українців. Литовські та польські феодали мало дбали про захист українських земель, українському народу доводилося покладатися на власні сили. З XVI ст. важливу роль у захисті України від татарських набігів стало відігравати козацтво.

Козацтво – нова соціальна верства українського суспільства, яка склалася в XIV-XV ст. Проблема появи та формування козацтва дискусійна. О.Д.Бойко в навчальному посібнику “Історія України” для студентів вузів нараховує 10 версій виникнення козацтва. При цьому дуже слушно орієнтує на необхідність врахування сумарної дії пропонованих версіями чинників, які тільки в такому разі наближають нас до істини.

Тюркське за походженням слово «козак» означало вільних, незалежних від пана людей, які не мали чітко визначеного місця в суспільстві й населяли безлюдні окраїни. Вперше слов'янські козаки з'явилися у 1480-х роках, але тільки з поширенням кріпацтва в середині XVI ст. їхня чисельність значно зросла. Спочатку основну масу козаків становили селяни-втікачі, були серед них також міщани, позбавлені сану священники, шукачі пригод із збіднілої знаті. Хоч до козацьких лав вливалися поляки, білоруси, росіяни ба навіть татари, все ж величезну більшість населення Придніпров'я складали українці.

Козацтво поділялося:

За соціальним статусом: на реєстрове і нереєстрове

За місцем проживання: на січове і міське (городове)

Січове козацтво ще називали **низовим** (жило в нижній течії Дніпра) або запорізьким (розташовувались за дніпровськими порогами).

Історичне значення козацтва:

- народ України мав в козацтві могутню опору в боротьбі за визволення з-під гніту Речі Посполитої;
- козацтво не тільки підтримувало дух протесту, але й становило ядро всіх козацько-селянських повстань кінця XVI - XVII ст.;
- козацтво захищало, надавало притулок всім скривдженим;
- козацькі господарства демонстрували переваги вільної праці над кріпацькою, можливість соціально-економічного життя без пана;
- козацтво взагалі, Запоріжжя зокрема, стало зародком нової державності, нових органів управління, що дало можливість М.Костомарову, а за ним і К.Марксу назвати Запорізьку Січ з її демократичними традиціями “християнською козацькою республікою”;

Запорізька Січ, на думку історика О.Апанович, була Збройними Силами України.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

**ТЕМА III. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ.
ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.**

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Литовсько-польська експансія на українські землі. Кревська унія 1385 р. та її наслідки.
2. Утворення Речі Посполитої та подальша доля українських земель. Люблінська /1569р./ та Брестська /1596 р./ унії.
3. Боротьба народу України проти турецько-татарських нападів у XVI - першій половині XVII ст.

Теми рефератів

1. Вінниця у складі Литовсько-польської держави.
2. Культура Русі у XIV-XVI ст.

Додаткове література

1. Серія “Україна крізь віки.” В 15-ти томах. – К., 1998-2000.
Т.6. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
2. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х томах. – К., 1990.
3. Вінниця. Історичний нарис. -Вінниця,1964. - С.24-45.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на **перше питання** плану, бажано за допомогою схеми чи мапи розглянути географічне становище Литовського князівства, Польщі та України, звернути увагу на стратегічні вигоди положення українських земель з їх виходом до Чорного і Азовського морів, на розвиток господарства і феодальних відносин на наших територіях. Далі необхідно проаналізувати економічні та політичні інтереси Литви і Польщі у просуванні своїх кордонів на схід. Зупинившись на методах приєднання українських земель до Литовського князівства, доцільно аргументовано пояснити, чому експансія литовців на українські землі дістала назву "оксамитової", охарактеризувати статус українських земель у складі Литовської держави. Як відомо, литовські правителі наших земель сповідували принцип: "Ми старини не рушимо, новини не вводимо". Як Ви можете пояснити причини такої нетипової для завойовників поведінки? Далі бажано стисло розповісти про боротьбу Польщі за Галичину, чітко визначити причини, характер та значення Кревської унії 1385 р.

Відповідь на **друге питання** бажано розпочати з характеристики причин укладення Люблінської унії (1569 р.), її змісту та наслідків для українського народу. Аналізуючи наслідки унії для українських земель, підкреслюючи їх загалом негативний характер, бажано пояснити думку історика І. Крип'якевича, який зауважив, що "при всіх негативних наслідках для українців вона дала принаймні одну користь ...". Він мав на увазі те, що переважна більшість українських земель опинилась у складі однієї держави, що створювало умови для їх національно-культурного єднання. Щоб ця думка стала зрозумілою всім присутнім на занятті, доцільно показати, що у середині XVI ст. українські землі, крім Литви та Польщі, перебували у складі Молдавії, Угорщини, Москви. Територію причорноморських степів контролювали Кримське ханство та Туреччина. Далі бажано пояснити, в чому полягали зміст та наслідки Брестської унії (1596 р.).

Відповідаючи на **третьє питання**, бажано:

- дати стисло характеристику Османської імперії та Кримського ханства;
- пояснити, чому саме українські землі перетворилися на головний об'єкт нападів татар і турок;
- розповісти про героїчну боротьбу народних мас проти загарбників.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Причини виникнення українського козацтва.
2. Запорозька Січ: устрій та господарство. Створення реєстрового козацького війська.
3. Козацько-селянські повстання кінця XVI - першої половини

Теми рефератів

1. Запорозька Січ – християнська козацька республіка.
2. Історичний портрет гетьмана П. Сагайдачного.
3. Роль Запорозької Січі в історії українського народу.

Додаткова література

1. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х томах. – К., 1990. - Т.І.-С.27-58, 97-98, 116-117, 157-158, 163-167, 172-180, 198, 203-231; Т.2. - С.17-26.
2. Гетьмани України: Історичні портрети. - К., 1991. – С.7-32.
3. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті //Український історичний журнал. - 1991. - № 5. - С.61-72.
4. Апанович О. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991. - 238 с.
5. Лясота Еріх. Дневник// Жовтень. - 1984. - № 10.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Спираючись на рекомендовану літературу, бажано розглянути *перше питання* за таким планом:

- походження та значення слова "козак";
- перші згадки про українських козаків,
- причини виникнення козацтва, серед яких особливо виділити наявність Дикого поля - величезних незаселених територій, що стали колыскою запорозького козацтва. Пояснити причини існування Дикого поля.

Відповідь на *друге питання* неможлива без використання праці Д.І. Яворницького "Історія запорозьких козаків" /К., 1990/. Готуючись до відповіді, бажано:

- пояснити, чому саме за дніпровими порогами козаки будували свої перші фортеці /Т.І. - С. 53-55/;
- дати тлумачення слів "Січ", "Кіш"; /Т.І. - С.97-98/;
- розповісти про першу Запорозьку Січ на острові Мала Хортиця та її засновника князя Д. Вишневецького /Т.2. - С. 17-26/;
- дати більш – менш детальний опис Січі, її устрою та господарства /Т.І. - С.116-117/.

Розповідаючи про реєстрове козацтво, доцільно пояснити причини створення реєстрового війська, розповісти про перші спроби залучення козаків на королівську службу та викласти зміст так званої "реформи Стефана Баторія". Матеріал з цього приводу міститься у підручниках, зокрема, у праці Д. Дорошенко "Нариси історії України" /Т.І. - С.156-158/.

Готуючись до відповіді на *третьє питання*, бажано звернути увагу на причини козацько-селянських повстань кінця XVI - першої половини XVII століття, пояснити, чому в них брали участь майже всі верстви населення

України, стисло, але переконливо показати причини поразки цих повстань.

ТЕМА 4. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1657 РР. СТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

У середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток усієї Європи. Головними причинами зростаючого незадоволення українців політикою Речі Посполитої стали посилення гніту селян і міщан, наступ на права козацтва, що знайшло відображення в Ординації 1638 р., й небажання надати козацькі права значній кількості покозачених селян і міщан, незахищеність православної шляхти від свавілля польських магнатів, переслідування православного духовенства й національно-релігійні утиски інших груп населення. Боротьба українського народу проти польського гніту, яка розпочалась в 1648 р., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Одним із організаторів повстання став чигиринський козацький сотник Богдан Хмельницький (1595-1657). Безпосереднім приводом до виступу стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому польським шляхтичем Д. Чаплинським, який зі своїми слугами зруйнував та пограбував родинний хутір Богдана Суботів і скривдив його рідних. Не знайшовши справедливості в офіційних властей, Б. Хмельницький зі своїми соратниками їде на Січ. В січні 1648 р. козаки обирають його гетьманом. З цього моменту Запорізька Січ стала центром збирання повстанських сил, базою для розгортання визвольного руху. Б.Хмельницький розіслав універсали до українського народу із закликами вступати до лав козацького війська, налагодив виробництво пороху, організував купівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленості про перехід реєстрових козаків на бік повстанців.

Розгортаючи боротьбу проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький уклав союз із Кримським ханством. Це дало можливість посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою та уникнути несподіваного нападу татар, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі.

Намагаючись якнайшвидше придушити повстання в самому зародку, Польща кинула проти козаків численні війська. Козаки не тільки витримали удар, а й протягом короткого часу тричі отримали блискучі перемоги – у битвах під Жовтими Водами й Корсунем в травні 1648 р. та Пилявцями у вересні 1648 р. Ці події мали величезне значення для розгортання всенародного повстання в усій Україні, виявили цілковитий занепад і безсилля польської адміністрації. Найактивнішими учасниками повстання були сільські й міські низи. Ненависть до панів вибухнула на повну силу. Польська шляхта, католицьке духовенство, євреї-орендарі, щоб врятувати своє життя, змушені були тікати в Польщу.

Після Пилявецької битви переможним походом повстанська армія просувалась на захід. Наприкінці вересня 1648 р. розпочалася облога Львова, котра завершилася виплатою мешканцями міста викупу. Так само розвивалися події і під Замостям. Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Однак Б. Хмельницький не скористався можливістю остаточно розгромити польську армію, задовольнившись укладенням перемир'я і припиненням воєнних дій. Отже, внаслідок вищезгаданих походів українського війська майже всі етнічні українські землі було визволено від польського панування.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Народ захоплено вітав вождя як “другого Мойсея, що визволив український народ з лядської неволі”. Така зустріч змінила плани гетьмана, який до цього часу відстоював лише права козацтва. Тепер він усвідомив свої обов'язки щодо всього народу і поставив собі за мету відновити українську державність.

На початку літа 1649 р. війна спалахнула з новою силою. Першими в наступ пішли поляки. З Волині йшли їхні основні сили – 25 тис. на чолі з королем Яном Казимиром, а через Галичину під командуванням Яреми Вишневецького рухалося 15-тисячне військо. 80-тисячне військо Б. Хмельницького і його союзника хана Іслам Гірея взяло в облогу загін Вишневецького у фортеці Збараж. Коли на допомогу Вишневецькому поспішив польський король, Хмельницький раптовим маневром напав на армію Яна Казимира під Зборовом і оточив її. Почалася січа, в якій козаки мали всі шанси для перемоги. Але остаточна поразка поляків не влаштовувала татар, які були зацікавлені у тривалому протистоянні воюючих сторін. Тому у вирішальний момент битви хан викликав до себе Б.Хмельницького і поставив ультиматум: або козаки припиняють наступ, або татари виступлять на боці Польщі. За таких умов Б. Хмельницький мусив розпочати з королем переговори про перемир'я. Угода, яка була укладена 8 серпня 1649 року, мала компромісний характер і відтак не влаштовувала обидві сторони, що погодились на її укладення. Але Б.Хмельницький розумів, що вона не означатиме припинення війни і шукав можливості звести її нанівець.

Зміст Зборівської угоди

- козацький реєстр складав 40 тис. осіб;
- Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства переходили під владу гетьмана та його адміністрації;
- на цій території заборонялося перебувати польським військам;
- київському митрополиту було обіцяно місце в сенаті;
- всім учасникам повстання проголошувалась амністія;
- магнати і шляхта могли повернутись до своїх маєтків;
- не вписані в реєстр селяни мали повернутися у кріпацтво;
- католицька і православна шляхта зрівнювалися в правах.

Хоча в цій угоді вочевидь було проігноровано інтереси селянства, і два воєводства – Подільське і Волинське – залишалися під владою короля, все ж Зборівський договір мав важливе історичне значення. Вперше в історії українсько-польських відносин Україна одержувала з боку Польщі визнання певної самостійності як козацька держава, і Б. Хмельницький вирішив використати здобуті права для державного будівництва на відвойованих землях.

Відновлена Українська держава мала назву “Військо Запорозьке”. Столицею нової держави було місто Чигирин. За часів Хмельниччини територія Війська Запорозького простягалася майже на 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн. осіб. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки і сотні. Кількість полків не була сталою: якщо 1649 р. їх налічувалось 16, то 1650 р. – вже 20.

Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. З часом роль Генеральної ради перебрала **Старшинська рада, до якої входили:**

- осавул (відповідав за організацію і боєздатність війська);
- обозний (керував постачанням армії);
- підскарбій (відав фінансами і податковою політикою);
- суддя (очолював генеральний суд);
- писар (займався діловодством і зарубіжними зв'язками);
- хорунжий (відповідав за збереження головного військового прапора);
- бунчужний (оберігав гетьманський бунчук).

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, керував зовнішньою політикою, мав право видавати універсали. Система органів публічної влади мала три рівні – генеральний, полковий, сотенний. Реальна вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний – з сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих – отаманами.

Українська держава активно діяла на міжнародній арені, про що свідчать численні дипломатичні контакти з Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Молдавією, Валахією, Семиградям, Швецією та іншими державами.

І в Україні, і в Польщі Зборівський договір сприймався як угода, що

давала можливість перепочити і підготуватися для продовження війни. Першими порушили перемир'я поляки, військо яких на початку лютого 1651 р. рушило на Поділля і напало на м. Красне. У жорстокому бою за це містечко загинув видатний герой війни Д. Нечай. Вирішальна битва між основними силами польської та української армій тривала з 28 червня до 10 липня 1651 р. поблизу м. Берестечка на Волині. Через зрадливі дії татар, які у вирішальний момент покинули поле бою, полякам вдалося здобути перемогу.

Внаслідок битви під Берестечком:

- козаки втратили понад 30 тис. осіб;
- до рук поляків потрапила канцелярія гетьмана, 28 гармат та багато іншої зброї;
- Тугай-Бей захопив Б. Хмельницького в полон.

Однак знищити козацьку армію остаточно не вдалося, більша її частина під командуванням І. Богуна відступила на Київщину.

Поразка козаків під Берестечком призвела до підписання 28 вересня 1651 р. не вигідного для України **Білоцерківського мирного договору**.

Зміст Білоцерківського мирного договору

- кількість реєстрового війська зменшувалася до 20 тис. осіб;
- козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством;
- у Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталася польська адміністрація; магнати і шляхта отримували свої довоєнні маєтки;
- гетьман позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами;
- уся старшину й полковників мав відтепер затверджувати король.

Отже, поразка під Берестечком зводила нанівець автономію козацької держави. За цих обставин Б. Хмельницький дедалі більше розумів, що вибитися власними зусиллями з-під польського панування, маючи лише ненадійного союзника – татар, не вдасться. До того ж для більшості володарів європейських держав він був лише бунтівник, що вів боротьбу проти законного свого господаря – польського короля. Тому Б. Хмельницький змушений був шукати надійну та міцну державу-покровителя.

Найбільш реальними кандидатурами були Росія та Туреччина, але оскільки Москва зайняла вибігальну позицію, гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту. Ще в другій половині 1650 р. було укладено угоду зі Стамбулом про надання українським купцям права вільно перетинати Чорне море, торгувати без мита в турецьких володіннях. Наприкінці того ж року Оттоманська Порта формально прийняла Військо Запорозьке під свою протекцію. Спираючись на турецьку підтримку, у вересні 1650 р. гетьман направив велике козацьке військо до Молдавії, маючи на меті через шлюб свого сина Тимоша з донькою молдавського господаря Розандою піднести свій рід до рівня князівського та укласти союз України з Молдавією. Проте

для Б. Хмельницького молдавська кампанія закінчилася надзвичайно трагічно – 1653 р. гине його син Тиміш, у битві під Жванцем татари знову зраджують та укладають сепаратний мир з поляками.

За умов тривалої війни становище Української держави невпинно погіршувалось. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р. Шість років війни виснажили Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійних мобілізацій населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі. Стало занепадати сільське господарство. Зростала втома від війни і невдоволення народу. Рятуючись від загарбників, українці тікали до Московії та Слобожанщини. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

У цих надзвичайно складних умовах гетьман України намагався знайти нові точки опори в боротьбі з Річчю Посполитою. Він вів переговори з Туреччиною, Волощиною, Семиградям, Швецією. На жаль, ці переговори завершилися безрезультатно. Саме тому Б. Хмельницький був змушений звернутися до російського царя з пропозицією тісного союзу в боротьбі проти Польщі. Бажання розширити сферу свого впливу, використати Україну як буфер проти Туреччини, залучити українські козацькі збройні формування для відвоювання в Речі Посполитій втрачених Росією територій сприяли тому, що російський цар Олексій Михайлович погодився взяти Військо Запорозьке під свою опіку. Відповідну ухвалу про це прийняв 1 жовтня 1653 р. земський собор.

Юридично цей акт оформлено під час російсько-українських переговорів у січні-березні 1654 р. Спочатку в Переяславі в січні 1654 р. була досягнута усна домовленість між гетьманською Україною та послами московського царя щодо принципових засад майбутнього договору (антипольський військовий союз України та Росії, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав і вільностей Війська Запорозького). В березні 1654 р. українське посольство виїхало до Москви. Результатом українсько-російських переговорів стало підписання **“Березневих статей”**.

Зміст “Березневих статей”.

Україна зберігала широку автономію в галузі адміністрації, судочинства, збору податків;

армія налічувала 60 тисяч козаків;

затверджувалися давні права всіх станів;

гетьман мав сповіщати царя про свої зносини з іншими країнами та про вибори нового гетьмана;

заборонялося вести дипломатичні зносини з Варшавою і Стамбулом.

Згідно з документами, затвердженими під час переговорів 1654 р., встановлювалися міждержавні відносини, що не обмежували незалежності України. Умови українсько-московського договору 1654 р. свідчать про об'єднання України і Московії у своєрідну конфедерацію. Адже договір між двома державами загалом був рівноправний і, за умови дотримання, взаємовигідний. Водночас він був незавершений, недосконалий, діяв нетривалий час і тому дуже швидко втратив чинність.

Союз України з Москвою зумовив зближення Криму з Польщею. Восени 1654 року, щоб запобігти активності українських військ, татари та поляки вдерлися на Брацлавщину й перетворили її на пустелю. Було зруйновано 270 поселень, убито майже 10 тисяч немовлят, взято в неволю 200 тисяч осіб. Допомога з Москви надійшла надто пізно. Зупинити ворога українсько-московському війську вдалося ціною великих втрат в січні 1655 р. в битві під Охматовим на Київщині.

В цей час змінилася міжнародна ситуація. На Польщу напала Швеція і майже всю її окупувала. Побоюючись посилення Швеції, Росія за спиною України розпочала сепаратні переговори з польськими дипломатами, які завершилися підписанням в жовтні 1655 р. Віленського перемир'я. Згідно з його статтями воєнні дії між Річчю Посполитою й Москвою припинялися, обидві країни натомість планували спільні воєнні дії проти Швеції. Тож українсько-російський союз проти Польщі фактично втрачав свою силу. Б.Хмельницький намагається створити антипольську коаліцію, залучивши до неї такі країни, як Швецію, Семиграддя, Бранденбург, Молдавію, Волощину, Литву. Проте трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу не дало можливості втілити в життя плани гетьмана і призвело до передчасної смерті Б. Хмельницького в серпні 1657 р.

Основним здобутком діяльності Б. Хмельницького є утвердження української козацької держави. Саме у відновленні незалежної держави, яка об'єднала всі етнічні українські землі, вбачав гетьман результати очоленої ним національно-визвольної війни. Тож розбудова держави, формування всіх її ланок відбувалися під особистим його керівництвом. Б.Хмельницький здобув визнання в Європі як полководець, що створив одну з найсильніших армій, збагатив військо мистецтвом своєрідними тактичними прийомами. Гетьман відзначався також й винятковими дипломатичними здібностями, зумів налагодити добрі стосунки з багатьма державами. На жаль, ускладнення міжнародного становища не дало можливості Б. Хмельницькому здійснити свої плани в повній мірі.

Важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг української історії Богдан Хмельницький. Українські, російські та польські історики порівнюють його здобутки з досягненнями таких гігантів XVII ст., як Олівер Кромвель в Англії та Валенштайн у Богемії.

Український народ завжди проявляв любов до «батька Богдана». У свідомості величезної більшості українців, починаючи з тих часів аж дотепер,

Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка силою своєї індивідуальності й розуму підняла народ із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії і вивела на шлях національного і соціально-економічного звільнення.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 4. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1657 РР. СТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Причини, характер і початок Національно-визвольної війни проти Речі Посполитої.

2. Воєнно-політичні події 1649-1653 рр. Утворення козацької держави.

Теми рефератів

1. Б. Хмельницький – гетьман України.

2. І Богун – герой Національно-визвольної війни українського народу.

Додаткова література

1. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999.

2. Чуприна В. Хмельниччина (1648-1657 рр.): Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. – Л., 2003.

3. Зубалій О. Національно-визвольна революція українського народу 1648-1657 рр. Створення нової української держави. // Історія України. – 2001. – Серпень (№29). – С. 1-6.

4. Яковлева Т. Г. Іван Богун: проблеми біографії. // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 147-157.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на *перше питання*, бажано звернути увагу на соціально-економічний розвиток і політичне становище українських земель під владою Речі Посполитої, оскільки саме колоніальна політика польського уряду в середині XVII ст. загострила ситуацію в Україні, спричинивши загальнонародний виступ. Слід також розкрити характер і рушійні сили Національно-визвольної війни, відмітити провідну роль козацтва. Зазначивши, що боротьбу українського народу очолив Богдан Хмельницький, доцільно коротко подати його біографію й показати, які події змусили Б. Хмельницького розпочати підготовку повстання. Далі потрібно розповісти про перші перемоги козацьких загонів в битвах під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями, про успішний похід на західноукраїнські землі.

Розкриття **другого питання** слід розпочати з висвітлення Зборівсько-Збараської кампанії. Окремо слід зупинитися на причинах укладення Зборівського мирного договору. Розглядаючи його зміст, варто наголосити, що успіхи національно-визвольної боротьби українського народу сприяли утвердженню Української козацької держави під назвою “Військо Запорозьке”. Доцільно охарактеризувати новостворену державу, описати органи державної влади, адміністративно-територіальний поділ, фінансову систему, судочинство, розкрити діяльність Б. Хмельницького, спрямовану на зміцнення української державності. Далі бажано розповісти про битву під Берестечком та зраду татарського хана; наслідки Білоцерківського мирного договору; перемогу над поляками під Батогом і зрадницьку позицію татар в битві під Жванцем. Роблячи висновок, варто наголосити на тому, що успіхи українського війська часто зводились нанівець через зрадницькі дії кримських татар.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Зовнішня політика Б. Хмельницького в 1650-1653 рр. Українсько-московський договір 1654 р.
2. Завершальний етап Національно-визвольної війни.

Тема реферату

Українсько-російський договір 1654 р.: міфи і реальність.

Додаткова література

1. Смолій В. А. Богдан Хмельницький. – К., 2003.
2. Гуляй А. Документи з історії україно-російських відносин другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1999. - № 3. – С. 146-155.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Висвітлюючи **перше питання**, слід підкреслити, що від перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький зосередив особливу увагу на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України, прагнучи дипломатичного визнання Гетьманщини європейськими державами, намагався створити антипольську коаліцію. Дуже стисло слід зупинитися на стосунках Війська Запорозького з Туреччиною, Молдавією, Трансільванією, Валахією, Венецією, Швецією. Бажано розкрити обставини, що примусили Б. Хмельницького звернутися до московського царя за допомогою в боротьбі проти Речі Посполитої. Розповідаючи про укладення договору між Україною і Росією, слід розглянути події у Переяславі 8 січня 1654 р. та розкрити основний зміст “Березневих статей”.

Відповідаючи на **друге питання** семінарського заняття, слід показати, як змінилася ситуація в Україні після підписання україно-московського

договору 1654 р., розповісти про спільні військові дії союзницьких армій проти поляків і татар. Необхідно відмітити, що брутальне порушення Москвою зобов'язань перед Україною і підписання нею в жовтні 1656 р. сепаратного Віленського перемир'я з Польщею, змусило Б. Хмельницького шукати інших союзників проти Речі Посполитої. Однак несприятлива для України міжнародна ситуація не дала можливості гетьманові закріпити досягнуті успіхи, що зрештою прискорило його смерть в серпні 1657 р. Завершити відповідь бажано розкриттям історичного значення діяльності Б. Хмельницького – видатного полководця, державного діяча, дипломата.

ТЕМА 5: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – У XVIII СТ.

Смерть Б. Хмельницького підірвала підвалини Української держави. Його досвідчений наступник на гетьманській посаді Іван Виговський (1657-1659) прагнув захистити самостійність України, підтримуючи дружні відносини з усіма сусідніми країнами. Новий гетьман одразу почав упроваджувати кілька програм:

- відновив союз із Кримським ханством;
- розпочав переговори з Польщею;
- уклав оборонний союз зі Швецією;
- надіслав посольство до Москви, метою якого було підтвердження чинності українсько-російських угод 1654 року.

Активна зовнішня політика І. Виговського, спрямована на зміцнення міжнародного авторитету України, викликала занепокоєння московського уряду, який, намагаючись посилити свій вплив в Україні, почав за допомогою своїх агентів активно формувати антигетьманську опозицію.

Внутрішня політика І. Виговського орієнтувалася на посилення ролі козацької старшини, української шляхти та духовенства. Тому проти гетьмана були налаштовані рядове козацтво, селянство й міщанство, які зазнали певних утисків. Зіграло свою роль і постійне підбурювання царськими агентами козаків, незадоволених політикою І. Виговського. Усе це спричинило протигетьманське повстання на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем і запорізьким кошовим Яковом Барабашем. Гетьману вдалося придушити це повстання дорогою ціною. У жорстоких боях з обох сторін загинуло близько 50 тис. осіб.

Розуміючи неминучість розриву з Москвою, Виговський активізував зусилля, щоб налагодити порозуміння з поляками. Велику допомогу йому подавав український аристократ Юрій Немирич, який довгий час навчався в Європі й підтримував ідею суверенного «Руського» князівства, незалежність якого спиралася б на міжнародні гарантії, як у Голландії чи Швейцарії. Але Виговський, що готувався до війни з Московським царством, не мав достатньої сили, щоб наполягати на визнанні поляками незалежності

України. У 1658 р. після тривалих дискусій українські та польські послы досягли компромісного рішення, відомого як Гадяцький трактат.

Зміст Гадяцького трактату

Україна під назвою “Велике князівство Руське” входила до складу Речі Посполитої як окрема держава;

до Великого князівства Руського входили Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства;

спільний король обирався на загальному сеймі;

законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель князівства;

виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно і затверджувався королем;

князівство Руське залишало за собою свою скарбницю, податкову систему, гроші;

українська армія складалася з 30 тис. козаків і 10 тис. найманців;

польським військам заборонялося перебувати на території князівства;

православні вірні зрівнювалися у правах з католиками.

Союз із Польщею не був підтриманий широкими верствами українського населення. Частина козацької старшини була незадоволена зовнішньою політикою І. Виговського. Це призвело до усунення його від влади у жовтні 1659 р. Гетьманом було обрано Юрія Хмельницького, який під тиском російських військ був змушений підписати не вигідні для України Переяславські статті (1659 р.), які значно обмежували державні права України і посилювали її залежність від Росії.

У 1660 році розпочалася нова війна між Польщею і Московщиною за українські землі. Посилення тиску цих держав поступово розділило Україну на два табори, які почали боротьбу між собою. Правобережжя обрало одного гетьмана, Лівобережжя – іншого. То був період глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни або Руїни.

Руїною дослідники називають трагічний період в історії України, який охоплював 60-80-ті рр. XVIII ст. і характеризувався внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу й іноземною експансією в Україну.

Руїнівні процеси для України мали свої конкретні причини:

- відсутність загальнонаціонального лідера, який міг би продовжити справу Б. Хмельницького після його смерті;
- глибокий розкол серед української політичної еліти з питань внутрішньої та зовнішньої політики (щоб зберегти та розширити свої привілеї частина української шляхти орієнтувалася на допомогу Росії, інша – Польщі);

- егоїстичність козацької старшини, її нездатність поставити державні інтереси вище від кланових та особистих;
- перетворення українських теренів на об'єкт загарбницьких зазіхань Росії, Польщі, Османської імперії та Кримського ханства внаслідок внутрішньої міжусобної боротьби.

Драматичні події періоду Руїни вимагали такої політичної постаті, яка б змогла боротися за соборність українських земель. Нею став гетьман Правобережжя – Петро Дорошенко (1667-1676) Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, **П. Дорошенко провів низку важливих реформ:**

- щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тисячне військо з найманих частин, так званих серденят;
- для зміцнення фінансової системи Гетьманщини встановив на українському кордоні нову митну лінію й почав карбувати власну монету;
- сприяв заселенню спустошених південних районів Правобережжя;
- намагаючись здобути підтримку серед народних мас, часто скликав козацькі ради, де вислуховував думку рядових козаків.

Стратегічною метою зовнішньої політики П. Дорошенка стало об'єднання під своєю владою Лівобережної та Правобережної України. Після підписання між Росією і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., яке фактично закріпило поділ України на Лівобережну і Правобережну під контролем цих держав, П. Дорошенко вирішив укласти воєнний союз із Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. Цей крок дав йому можливість об'єднати Україну під своєю булавою в червні 1668 р. Проте внаслідок постійної боротьби козацької верхівки за булаву, зради союзників, намагання Польщі, Росії та Туреччини контролювати хід подій в українських землях П. Дорошенко не зміг втримати українські землі в межах однієї держави і відновити незалежність України. Він втратив підтримку народних мас і був змушений зректися гетьманської посади. Десятиліття відчайдушної боротьби за об'єднання України під однією булавою виявилися безрезультатними.

Трагічні наслідки Руїни:

- Польща, Росія й Туреччина порушили територіальну цілісність України;
- у міжусобній боротьбі загинуло багато представників української еліти, рядового козацтва;
- занепало економічне та культурне життя України;
- набирала обертів російська експансія на Лівобережжя, що призвело до цілковитої втрати національних досягнень часів Б. Хмельницького.

З кінця XVII ст. центр політичного та культурного життя українських

земель зосереджувався головним чином на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною, а росіяни – Малоросією. Тривалий час тут зберігалися певні елементи державності: виборність гетьмана та старшини, система місцевого управління, судочинство, козацьке військо, територіально-полкова система. Незважаючи на постійний тиск Москви, населення Лівобережжя намагалося усіма засобами боронити свою автономію. Велику роль в цій справі відіграв видатний гетьман Іван Мазепа (1687-1709). Це був талановитий державний діяч і визначний дипломат європейського рівня, що вмів майстерно пристосовуватися до обставин, але одночасно втілювати в життя свої плани.

Своє правління І. Мазепа розпочинав як політик чіткої промосковської орієнтації. Особливо довірливими склалися його відносини з молодим російським царем Петром І. Гетьман підтримував Росію в боротьбі з Туреччиною та Кримом. Лише за перші 12 років свого гетьманування І. Мазепа з козацьким військом здійснив 11 літніх та 12 зимових походів, організованих Петром І. Окрім цього українські селяни повністю забезпечували московську армію провіантом, фуражем, кіньми, козаки виконували важкі каналні роботи, будували фортифікаційні споруди навколо Петербурга, Астрахані та на Кавказі, брали участь у суднобудуванні. Козацькі війська змушені були воювати в Білорусі, Литві, Ліфляндії та Фінляндії, захищаючи чужі інтереси. Така ситуація надзвичайно шкодила авторитетові І. Мазепа. Гетьманщина втягувалась в політику Московської держави як її власна територія.

Визначальною рисою внутрішньої політики І. Мазепа було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини в єдиній українській державі, яка уявлялась новообраному гетьманові як станова держава західноєвропейського зразка із збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому І. Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести престиж і звання українського гетьмана, всіляко підтримував козацьку старшину, заохочував її землеволодіннями. Гетьман намагався сприяти формуванню аристократичної верхівки українського суспільства, створенню власної генерації дворянства, яке мало б не тільки титули та спадкову владу, а й землі та залежних селян. Особливо вимогливо ставився гетьман до освіти майбутніх державних діячів, тому заохочував навчання молоді зі свого оточення в Києво-Могилянській академії та за кордоном.

І. Мазепа багато уваги приділяв господарським справам. Гетьман заохочував організаторів промисловості різними пільгами. По всій Україні будувалися рудні, круподерні, папірні та порохові мануфактури, млини, заохочувалося гуральництво та ремесла. Для задоволення потреб російського війська в країні поширилося вівчарство та конярство, розвивався соляний промисел, розгорталося селітрове виробництво. Незважаючи на руйнації та війни, Україна з кінця XVII ст. втягується в широкий ринок. Розвивається торгівля з Росією, Польщею, Кримом, Персією, куди гнали худобу, вивозили

шкіри, віск, тютюн, селітру, горілку, скло. Зростала й внутрішня торгівля між регіонами України.

Одним з найважливіших напрямків загальної державної політики Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні гроші з державної скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. За його життя було побудовано 12 і відреставровано 20 храмів. Не випадково український архітектурний стиль кінця XVII – початку XVIII ст. називали “мазепинським бароко”. Гетьман сприяв піднесенню Києво-Могилянської академії, збудував для неї новий корпус, призначив щорічну субсидію на її утримання і розвиток.

У 1700 р. Росія, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря, розпочинає війну зі Швецією. Військові витрати тягарем лягли на українське населення: російські війська вимагали продуктів, фуражу, коней, волів. Козацькі частини вимушені були приєднатися до царської армії під зверхність російських генералів. Все це призводило до занепаду господарства й торгівлі, демографічних втрат, посилювало незадоволення політикою Петра I. Україною ширилися чутки про бажання царя ліквідувати автономію Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам Мазепа розумів згубність відносин України з Росією. Тому в 1708 р. він укладає таємний договір із шведським королем Карлом XII, а коли шведська армія, рухаючись на Москву, з’являється на Лівобережжі, Мазепа відкрито переходить на її бік. Реакція Петра I, який сприйняв цей крок Мазепи як зраду йому особисто, була швидкою та надзвичайно жорстокою. Гетьманська столиця Батурин була зруйнована повністю російськими військами. В червні 1709 р. під час генерального бою під Полтавою росіянам вдалося здобути перемогу над шведським військом. Карлові XII й Мазепі разом з невеликим загоном козаків удалося втекти в турецькі володіння. Усіх українців, які брали участь у битві на боці шведів і потрапили в полон, люто мордували: їх садили на палі, вішали, їм ламали руки й ноги, а покалічені тіла виставляли на привселюдний огляд для залякування народу. **Поразка І. Мазепи стала для України величезною катастрофою:**

- самодержавство після подій 1708-1709 рр. стало на шлях ліквідації автономного устрою Гетьманщини;
- Україна зазнала величезних людських втрат та економічних збитків.

За цих обставин форсований наступ російського царату на права України став своєрідною прикметою часу. У XVIII ст. офіційна російська політика в українському питанні пройшла кілька етапів, що відрізнялися темпами, формами, методами та результативністю імперської експансії, але поступальність цього процесу зберігалася постійно.

I ЕТАП (1708-1728)

ФОРСОВАНИЙ НАСТУП НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ.

Після переходу І. Мазепи на бік шведів Петро І вирішив остаточно приборкати українців. На вимогу царя гетьманом було обрано Івана Скоропадського (1708-1722), людину літню і поступливу. Натиск російського царя був всеохоплюючим і торкався всіх сфер життя українців.

Політична сфера:

- обмеження влади гетьмана введенням посади міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду;
- заборона гетьманові самостійно призначати генеральну і полкову старшину;
- розгром Батурина і перенесення столиці Гетьманщини до Глухова, ближче до російського кордону;
- прийняття іноземних послів мало відбуватись лише в присутності царського представника;
- значне збільшення кількості московських залог у містах Лівобережної України;
- підпорядкування української армії під час військових походів московському командуванню;
- створення у 1722 р. Малоросійської колегії, що звужувала владні повноваження гетьмана і була ініціатором суттєвого збільшення податків.

Економічна сфера:

- встановлювався контроль над фінансами Гетьманщини;
- проводилась конфіскація земель у прихильників Мазепи і передача їх у власність російським можновладцям, які намагалися насаджувати в Україні кріпацтво;
- значну частину українських товарів – прядиво, сало, олію тощо – дозволялося вивозити лише до російських портів, водночас певні товари заборонялося ввозити до України з Європи, їх змушували купувати на російських фабриках; це все руйнувало зовнішньоторговельні зв'язки Гетьманщини з іншими країнами;
- здійснювалося примусове залучення десятків тисяч українців до будівництва укріплень, каналів, нової російської столиці – Санкт-Петербурга, що суттєво підривало демографічний потенціал Гетьманщини.

Культурна сфера:

- заборона царським указом 1720 р. друкувати книжки українською мовою;
- суттєве скорочення кількості студентів Києво-Могилянської академії (з 1000 студентів залишилося лише 161).

II ЕТАП (1728-1734)

ПОВЕРНЕННЯ УКРАЇНИ ЧАСТИНИ ЇЇ ПРАВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ.

Після смерті Петра I політична ситуація в Росії змінилася. Наближалася велика війна з Туреччиною, тому царський уряд хотів мати серед своїх союзників українських козаків. Була скасована Малоросійська колегія й знову були дозволені вибори гетьмана. Ним став Данило Апостол (1727-1734).

Незважаючи на контроль з боку Петербурга, Д. Апостолу вдалося домогтися певних поступок з боку Росії та провести ряд реформ, які позитивно вплинули на розвиток Гетьманщини.

Реформи гетьмана Апостола

- значне зменшення кількості росіян в адміністрації гетьмана;
- на важливі державні посади призначалися висуванці гетьмана;
- заборона російським урядовцям скуповувати землі в Україні;
- заборона селити російських кріпаків на українських землях;
- зменшення кількості російських полків в Україні до шести;
- повернення Києва під юрисдикцію гетьмана;
- повернення під гетьманську владу запорожців, які були змушені після зруйнування російським військом Запорізької Січі в 1708 р. жити на території Кримського ханства;
- укладення “Зводу” українських законів;
- проведення Генерального слідства про маєтності, що дало можливість повернути у державне користування землі, безпідставно приватизовані;
- реорганізація фінансової системи Гетьманщини;
- “Інструкцією українським судам” встановлювався порядок апеляції в судових справах.

Внаслідок цих змін стала відроджуватися економіка Гетьманщини, зросла торгівля, активно розвивалися ремесла та промисли. До того ж гетьман Д. Апостол тимчасово стримав процес повної інтеграції Гетьманщини в структуру Російської імперії.

III ЕТАП (1734-1750)

ПОСИЛЕННЯ ІМПЕРСЬКОГО ТИСКУ.

Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято рішення заборонити вибори нового гетьмана, а всю повноту влади в Україні передати державному органу, що дістав назву “Правління гетьманського уряду”. Характерними рисами цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор “таємної канцелярії”. Ситуація ускладнилася ще й

російсько-турецькою війною 1734-1739 рр., під час якої Гетьманщина стала основною базою для російських військ (на її території перебували від 50 до 75 російських полків), постачальником матеріальних та людських ресурсів. В цій війні загинуло 35 тис. українців. Все це призвело до обезлюднення та спустошення краю.

IV ЕТАП (1750-1764)

ТИМЧАСОВЕ УПОВІЛЬНЕННЯ ПРОЦЕСУ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ.

Ситуація в Лівобережній Україні трохи покращилася, коли в Росії зійшла на престол Єлизавета Петрівна. Певну роль в послабленні тиску на Україну відіграв той факт, що її чоловіком був українець Олексій Розумовський. Було знову дозволено обирати гетьмана. Ним став брат Олексія – Кирило Розумовський (1750-1764). Завдяки його діяльності було проведено судову реформу, внаслідок якої Гетьманщину поділено на 20 повітів, кожен з яких мав власний суд. Намагаючись створити опору в найвпливовішій частині українського суспільства, К. Розумовський йде назустріч старшині і 1760-1761 рр. забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає скликати з'їзди старшини – Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму. Було проведено певну модернізацію війська: удосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу. К. Розумовський виношував плани відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади Катерини II (1762-1796) кардинально змінив ситуацію.

V ЕТАП (1764-1783)

ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ.

Державницька позиція К. Розумовського та заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, повністю суперечили централізаторській політиці російського уряду. А намагання К. Розумовського добитися спадковості гетьманства для свого роду призвело до скасування царським указом від 10 листопада 1764 р. гетьманської посади взагалі.

Після остаточної ліквідації інституту гетьманства управління Лівобережною Україною було доручене другій Малоросійській колегії, яку очолив відомий російський політик і полководець граф Петро Рум'янцев. За його розпорядженнями були здійснені дуже важливі заходи з метою повної ліквідації автономії України та остаточного включення її до складу Російської імперії:

- 1775 року знищено Запорізьку Січ;

- 1781 року ліквідовано сотенно-полковий устрій Гетьманщини та Слобожанщини;
- протягом 1781-1783 рр. запроваджено загальноімперську систему адміністративно-політичного управління, тобто поділ на намісництва;
- 1783 року замість козацьких полків створено регулярні карабінерські полки за російським зразком;
- 1783 року остаточно закріпачено українських селян;
- 1785 року на Україну поширено дію “Жалуваної грамоти дворянству”;
- 1786 року проведено секуляризацію монастирських земель.

Таким чином, ліквідація гетьманства й Запорозької Січі супроводжувалася знищенням традиційного козацького адміністративно-територіального устрою, впровадженням російських адміністративних і судових установ, ліквідацією козацького стану, закріпаченням селян, реорганізацією козацького війська на кшталт російського. Внаслідок цілеспрямованої антиукраїнської колоніальної політики царату до кінця XVIII ст. більшу частину України було перетворено на колонію Російської Імперії.

Правобережні українські землі на початку XVIII ст. були у складі Речі Посполитої. Криваві війни, що без упину точилися тут протягом другої половини XVII ст., спустошили край. Проте королівська влада не бажала втрачати родючі землі, сподіваючись завдяки їм відродити колишню велич Польщі. Польський уряд всіляко заохочував переселенців, звільняючи їх на певний час від податків і панщини. Однак пільги надавалися на стислі терміни, після чого запроваджувалися старі колоніальні порядки. Основою господарського життя знову залишалася фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. Як і раніше зазнавала переслідувань православна церква. При цьому польські можновладці відмовлялися від найменших поступок у визнанні за українцями їхніх прав.

Українці ніколи не мирилися зі своїм тяжким становищем.

Форми протесту проти панської сваволі були різними:

- скарги на феодалів та місцевих урядовців;
- масові втечі селян на вільні від кріпацтва землі – Лівобережжя та Слобожанщину;
- збройні повстання.

Стихійними борцями за кращу долю українського народу стали гайдамаки. Слово гайдамака вперше було вжито в документі 1715 р. Походить воно від тур. *hayda* – гнати, переслідувати. Гайдамацький рух із кожним роком зростав і поширювався майже на всю територію Правобережної України, а частково й Лівобережної. Гайдамацькі загони склалися з селян, козаків, наймитів, міщан-ремісників і навіть збіднілих шляхтичів. Керували загонами переважно запорізькі козаки, які мали

великий досвід боротьби проти польських панів і турецько-татарських завойовників. Запорізька Січ не тільки давала притулок гайдамакам, а й брала активну участь в озброєнні повстанців та їхній військовій підготовці.

Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й вели боротьбу розрізнено, переважно партизанськими методами. Гайдамаки нападали на панські маєтки, знищували панів і шляхту. Відібране у феодалів майно вони ділили між собою та віддавали селянам. Про мужність і хоробрість цих людей народ складав пісні й легенди. У своєму розвитку боротьба гайдамацьких загонів пройшла кілька етапів. В 30-ті роки повстання охопило Київщину, Поділля, Волинь і Галичину. Центром повстання стала Брацлавщина, де народний рух очолив сотник надвірних козаків Верлан, до якого приєдналися загони М. Гриви, І. Жили, Писаренка та інших ватажків гайдамаків. На визволених територіях створювалися органи самоврядування. Проти повстанців було спрямовано каральні війська – як польські, так і російські. Невдовзі повстання придушили, чимало гайдамаків потрапило в полон, а сотник Верлан утік до Молдавії.

Нова хвиля гайдамацького руху припала на середину XVIII ст. Численні загони гайдамаків, сформовані за давнім козацьким звичаєм, захопили Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь, Паволоч. Повстання сягнуло Галичини, Підляшшя та Білорусі. Лави повстанців постійно поновлювалися, то ж остаточно придушити гайдамаччину полякам ніяк не вдавалося.

Політичний хаос у Речі Посполитій, загострення міжконфесійної боротьби між православними і католиками, свавілля магнатів та шляхти, здириства орендарів, корчмарів спричинили вибух нового повстання, яке стало кульмінацією всього гайдамацького руху, – Коліївщини 1768 р.

Весною 1768 р. повстання, котре очолив запорожець Максим Залізняк, охопило частину Київського та Брацлавського, а також частину Подільського і Волинського воєводств. Лише присутність польських та російських військ на інших західноукраїнських землях перешкоджала їх приєднанню до повстанців. Панство тікало в Уманський замок. Але сотник надвірних козаків Іван Гонта, який повинен був охороняти Умань, відчинив ворота до міста і перейшов на сторону повсталого народу. Повстання ширилося й загрожувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережну Україну й на Запоріжжя. В цих умовах російський і польський уряди вирішили спільними зусиллями вести боротьбу проти гайдамаків. Катерина II наказала своєму полководцеві генералу Кречетникову надати допомогу полякам. Увечері 6 липня 1768 р. Кречетников запросив на бенкет Залізняка, Гонту та інших гайдамацьких ватажків, де заарештував їх разом з їхніми приголомшеними товаришами. Росіяни видали Гонту та 800 його людей полякам, які піддали його тортурам, а потім стратили. Залізняка та решту гайдамаків було заслано до Сибіру. Наступних кілька років польський воєвода Юзеф Стемпковський продовжував чинити помсту над українськими селянами, тисячі яких він замордував у своїй резиденції в Кодні. Так зустріло сумний кінець останнє

повстання українських селян проти польських феодалів, наслідки якого ще довго відчувалися у Речі Посполитій.

Визвольне повстання 1768 р., хоч і зазнало поразки, мало велике історичне значення. Воно прискорило визволення Правобережної України з-під влади Речі Посполитої. Події Коліївщини та справедлива боротьба гайдамаків відіграли значну роль у формуванні національної свідомості українського народу.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – У XVIII СТ.

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Україна після смерті Б. Хмельницького. Доба Руїни.
2. Лівобережна Україна в кінці XVII – на початку XVIII ст. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Мазепи.

Теми рефератів

1. Гетьман Іван Мазепа: герой чи зрадник?
2. Антиукраїнська політика Петра І.

Додаткова література

1. Крупницький Б. О. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001.
2. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть: історичне есе. – Одеса, 1998.
3. Черняхівська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи. // Пам'ять століть. – 2000. - № 4. – С. 39-50.
4. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.
5. Горобець В. Павло Полуботок. // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000. – С.215-224.
6. Степанков В. І Виговський. // Історія України в особах: Козаччина.- К., 2000. – С.57-70.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідь на **перше питання** потребує аналізу політичної ситуації, що склалася після смерті Б. Хмельницького. Слід зупинитися на політиці, яку проводив гетьман І. Виговський, розкрити причини, що змусили його укласти союз із Польщею, проаналізувати зміст основних статей Гадяцького трактату. Далі необхідно висвітлити події, що спричинили поділ України на Лівобережну і Правобережну, започаткувавши період Руїни. Завершити розгляд питання бажано аналізом внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана П. Дорошенка. У висновку необхідно вказати негативні наслідки

добу Руїни для українського народу.

Розкриваючи **друге питання**, слід відмітити, що центром політичного та культурного життя українських земель в кінці XVII – XVIII століттях стала Гетьманщина. Дуже стисло слід розповісти про гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича і про причини їх усунення від влади. Розглядаючи внутрішню політику гетьмана І. Мазепи, бажано зупинитися на його кроках, спрямованих на підтримку привілейованого становища козацької старшини, прагненні гетьмана сприяти формуванню власної генерації дворянства, культурно-просвітницькій діяльності. Висвітлюючи зовнішню політику І. Мазепи, необхідно підкреслити, що антиукраїнська політика Петра I підштовхнула І. Мазепу до союзу зі шведським королем Карлом XII. Слід вказати на катастрофічні наслідки Полтавської битви для Гетьманщини. Завершити розгляд питання доцільно розкриттям історичного значення діяльності гетьмана І Мазепи.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII ст.
2. Правобережна Україна у XVIII ст.

Теми рефератів

1. Павло Полуботок – наказний гетьман України.
2. Петро Калнишевський – останній кошовий Запорозької Січі.

Додаткова література

1. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках. // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 18-30.
2. Сварник І. Останній кошовий отаман війська Запорізького низового. // Універсум. – 2004. – № 1-2. – С.37-41.
3. Струскевич О. Катерина II та українська козацька держава. // Пам'ять століть. – 2000. - № 1. – С. 83-98.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Починаючи відповідь на **перше питання**, слід підкреслити, що наслідком переходу І. Мазепи на бік шведів стало прагнення російського царату ліквідувати автономний устрій Гетьманщини. Доцільно проаналізувати основні етапи цього процесу, розглянути зміст і методи антиукраїнської політики російських царів (особливо Петра I та Катерини II), заходи українських гетьманів (І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського), спрямовані на уповільнення процесу ліквідації української державності. Завершити питання бажано з'ясуванням значення Гетьманщини в історії українського народу.

Розгляд **другого питання** семінарського заняття бажано розпочати з аналізу соціально-економічного розвитку Правобережної України,

наголошуючи на відновленні Польщею старих колоніальних порядків. Слід відмітити, що посилення соціально-економічного, національного та релігійного гніту піднімало український народ на боротьбу. Розглядаючи різні форми протесту українців, варто підкреслити, що найвищим проявом незадоволення стали збройні повстання, учасників котрих називали гайдамаками. Необхідно розповісти про склад учасників, тактику дій гайдамацьких загонів, назвати етапи гайдамаччини та окреслити території, охоплені повстанським рухом. Слід зазначити, що найвищого піднесення гайдамацький рух досяг у 1768 р. під назвою Коліївщина. Розповідаючи про причини, хід та наслідки цього повстання, бажано підкреслити, що події Коліївщини висвітлили глибоку кризу політичного життя Речі Посполитої, безперспективність колоніальної політики, яку проводили правлячі кола цієї держави щодо українських земель.

ТЕМА: УКРАЇНА В XIX СТ.

Поділи Речі Посполитої між Російською, Пруською та Австрійською імперіями, а також перемоги Росії над Туреччиною призвели до чергового переділу етнічних українських земель. Внаслідок змін у геополітичній ситуації у XIX століття Україна вступила як колонія двох держав – Росії та Австрії.

Переважна частина українських земель – понад 80% опинилася під владою Російської імперії. Царський уряд не дуже рахувався з регіональними кордонами України, часто експериментував із творенням та перетворенням як великих адміністративних одиниць (намісництв, губерній), так і менших (повітів). Врешті на початку XIX ст. встановився більш-менш чіткий адміністративно-територіальний поділ українських земель. Вони поділялися на 3 генерал-губернаторства (Київське, Малоросійське та Новоросійсько-Бесарабське), а ті в свою чергу – на 9 губерній (Волинська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська). Реформування адміністративної системи країни мало на меті посилити владу центру над окраїнами, ліквідувати їхні національні особливості та русифікувати неросійське населення.

На початку XIX ст. провідним сектором економіки Наддніпрянської України було сільське господарство. Земля належала поміщикам, селянство було залежне від феодала чи держави. Маєтки поміщиків з кожним роком деградували та занепадали. **Свідченням цих процесів було:**

- посилення експлуатації селян;
- низький рівень організації праці;
- технічна відсталість сільськогосподарського виробництва;
- зниження прибутків землевласників.

В цей же час розпочалися суттєві зрушення в аграрному секторі: поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід

господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва.

У 30-40-х роках XIX ст. в Російській імперії, в тому числі й в Україні, почався промисловий переворот, який характеризувався переходом від ручної праці до машинної. Найважливішим соціальним наслідком цього явища було формування міської буржуазії та робітничого класу. Спочатку виникали дрібні підприємства, де використовувалася праця кріпаків. Потім виникли і збільшилися заводи і фабрики, на котрих переважала вільнонаймана праця. В Україні з її потужними можливостями сільського господарства в першу чергу формувалися підприємства харчової промисловості (цукрової, горілчаної тощо). Ще у XVIII ст. було відкрито потужні поклади кам'яного вугілля і залізної руди. Це створило ідеальні умови для розвитку гірничої та металургійної промисловості, поклало початок формуванню Донецько-Криворізького промислового району.

У середині XIX ст. стала очевидною глибока криза, що охопила Російську імперію. Суть цієї кризи полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Ганебна поразка Росії у Кримській війні (1853-1856) переконала російську владу у необхідності проведення реформ, спрямованих на модернізацію економіки держави, яка вочевидь відставала від передових європейських країн. Іншими важливими **причинами проведення реформаторського курсу** були:

- нездатність кріпаків низькопродуктивною працею задовольнити потреби суспільства;
- зубожіння значної частини народних мас;
- наростання антикріпосницького руху селянства;
- критика царизму з боку прогресивних кіл суспільства за відстоювання кріпосницьких порядків.

Початок модернізації Російської імперії поклав маніфест царя Олександра II про скасування кріпосного права, виданий 19 лютого 1861 р. **Суть селянської реформи** полягала в:

- ліквідації особистої залежності селян від поміщиків;
- створенні органів селянського самоуправління;
- наділенні селян землею та визначенні за неї повинностей;
- викупі селянських наділів.

Скасування кріпацтва стало першим кроком на шляху реформування Російської імперії. Відбулися й інші зміни у суспільному житті. Земська реформа (1864) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління – земств. Дещо пізніше вона була доповнена міською реформою (1870), яка запроваджувала нову систему установ – міські думи та управи. Губернські та повітові земські збори **та управи, міські думи та управи:**

- відповідали за господарські й культурні справи;

- дбали про медичне обслуговування і розвиток народної освіти;
- сліdkували за станом доріг, вели збір статистичних даних;
- опікувалися благоустроєм населених пунктів.

Судова реформа (1864) базувалась на запровадженні низки прогресивних принципів:

- безстановості судочинства;
- незалежності суддів від адміністрації;
- гласності судового процесу;
- змагальності сторін – прокурора та адвоката при розгляді судової справи;
- запровадження суду присяжних у карному судочинстві.

Військова реформа (1874) запровадила загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20-річного віку. Термін служби становив 6 років (на флоті – 7 років). Відійшов у минуле рекрутський набір з його 25 річною солдатчиною, заборонялися тілесні покарання.

Процес реформування не завершився проголошенням конституції і скликанням парламенту. Збереження залишків феодалізму (поміщицького землеволодіння, селянської общини і самодержавства) суттєво ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного капіталістичного способу виробництва.

Та все ж таки у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни в соціально-економічній сфері. У сільськогосподарському виробництві поширюється застосування техніки, використання вільнонайманої праці, поліпшується структура посівів тощо. Розвиток української промисловості характеризувався більш швидкими порівняно із загальноімперськими темпами розвитку. Внаслідок буржуазних реформ та завершення промислового перевороту ускладнилася соціальна структура суспільства: активно відбувалася диференціація в межах традиційних класів феодального суспільства – дворянства та селянства, крім того, виникли нові класи – буржуазія та пролетаріат, дедалі помітнішу роль почала відігравати інтелігенція.

Суспільно-політична криза, що охопила Російську імперію в першій половині XIX ст. зумовила виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із кризового становища.

Посилення експлуатації селянства викликало протидію пригнічених народних мас. Селяни використовували різні форми боротьби, писали скарги, відмовлялися відбувати панщину, підпалювали панські маєтки, втікали у південні землі, організовували повстання тощо. Феноменом антифеодальної боротьби селянства першої половини XIX ст. були народні виступи на Поділлі під проводом Устима Кармалюка. Під час Кримської війни виникає нова форма селянського руху, яка дістала назву Київська козаччина. Поштовхом до неї стали чутки про те, що селяни, котрі запишуться в

ополчення, стануть козаками і після участі у війні одержать волю. Майже 180 тис. селян прагнули в такий спосіб покращити свою долю. Приборкати це масове повстання селян вдалося лише силою зброї.

В цей час також зростає опозиційність до самодержавної влади з боку ліберальної еліти суспільства. Свідченням цього стала активізація діяльності масонських лож. Ідейну основу масонського світобачення становили принципи всесвітнього братерства, рівності, самопізнання і самовдосконалення людей. Ці принципи вступали в суперечність з внутрішнім устроєм країни, а отже, об'єктивно були опозиційними соціальній політиці царизму. На початку XIX ст. масонські ложі існували в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Полтаві та інших містах. Масонський рух посилювався після війни 1812 р.

Деякі члени масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Ядром декабристської змови в Україні стала розміщена на Правобережжі Друга армія, офіцери якої під час наполеонівських воєн побували у Західній Європі й стали прибічниками існуючого там суспільного ладу. В 1821 р. в Тульчині утворилося Південне товариство декабристів, головою якого став полковник Павло Пестель. Декабристські товариства мали розгалужену мережу впливів в Україні. Крім Тульчина, Південне товариство мало свої осередки у Кам'янці і Василькові. У Новограді-Волинському в 1823 р. виникло Товариство з'єднаних слов'ян, очолюване братами Борисовими. В 1825 р. воно з'єдналося з Південним товариством і перетворилося у його філію.

Декабристи прагнули повалити самодержавство, встановити в Російській імперії республіку або конституційну монархію, ліквідувати кріпацтво і станові привілеї. Ці прагнення П. Пестель сформулював у програмовому документі під назвою "Руська правда". Незважаючи на те, що сам Пестель діяв на Україні, його ідеї не відбивали інтересів неросійських народів імперії. Українців він відносив до "корінного російського народу", позбавляючи їх права мати незалежну державу. Після невдалої спроби повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р., що мало на меті скинути нового російського царя Миколу I, і придушення царатом повстання Чернігівського полку декабристський рух було розгромлено.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної тощо) буття народу після їхнього занепаду. У добу відродження посилюється активність національної еліти, яка поштовхує свою діяльність у всіх сферах суспільного життя – від культури до політики.

Значну роль у процесі формування історичної й національної самосвідомості українців відіграли "Історія Русів" анонімного автора та праця Д. Бантиша-Каменського "Історія Малої Росії", які з'явилися в першій половині XIX ст. Ці твори також позитивно вплинули на розвиток наукових

досліджень української історії. Поява праць з історії України стимулювала посилення цікавості елітної частини українського суспільства до життя народу, його побуту, звичаїв, традицій та обрядів. Це призвело до виділення етнографії, фольклористики та мовознавства із загального масиву історичних знань. Фундаторами української фольклористики стали М. Цертелєв та М. Максимович. З'являються перші дослідження з українського мовознавства. Так, у 1818 р. вийшла друком “Грамматика малорусского наречия” О. Павловського. Важливе значення для розгортання процесу національного відродження мав вихід у світ 1823 р. словника української мови, укладеного І. Войцеховичем. Видатний харківський славіст І. Срезневський у своїх дослідженнях обстоював тезу про те, що українська мова – не діалект, а повноцінна, самобутня мова, яка має велике літературне майбутнє.

Своєрідним підтвердженням слів І. Срезневського стала творчість І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка та інших, які повною мірою реалізували художній потенціал української мови, розширили діапазон її вживання, урізноманітнили жанри української літератури. У цій блискучій плеяді митців особливе місце належить Т. Шевченку, який на практиці довів, що українська мова здатна передавати всі відтінки людських емоцій, служити точному формулюванню думки, а отже, може бути надійним фундаментом для створення літературних творів світового рівня у різних жанрах. Непересічне значення великого кобзаря полягає не тільки в утвердженні української мови та розширенні її потенційних можливостей, а й в утвердженні ідеї демократизму, захисті соціальних та національних інтересів українського народу.

У січні 1846 р. у Києві виникла українська таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське братство. Ініціаторами її створення були вчитель з Полтави В. Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора М. Гулак, професор Київського університету М. Костомаров, письменник П. Куліш, видатний етнограф О. Маркович. У квітні 1846 р. до братства приєднався Т. Шевченко.

Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства було викладено у “Книзі буття українського народу” і “Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія”. Вони, зокрема, передбачали:

- створення демократичної федерації рівноправних слов'янських республік;
- знищення самодержавства і скасування кріпосного права та станів;
- утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод;
- досягнення рівності у правах на розвиток національної мови, культури та освіти всіма слов'янськими народами;
- Київ має стати центральним містом слов'янської федерації, де раз на чотири роки збиратиметься спільний сейм.

Кирило-Мефодіївське братство, проіснувавши 14 місяців, не встигло вийти із зародкового стану. У березні 1847 р. за доносом провокатора

діяльність організації було викрито, а її членів заарештовано. Значення братства полягало в тому, що воно вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, фактично започаткувавши перехід від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України.

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті західноукраїнських земель, які внаслідок поділів Речі Посполитої опинилися у складі Австрійської імперії. Відтепер українці Галичини, Буковини і Закарпаття підпорядковувалися династії Габсбургів.

Економічна політика австрійського уряду зводилася до нещадної експлуатації природних багатств цих земель. Імперські власті гальмували розвиток західноукраїнської промисловості, що все ще перебувала в стадії мануфактури та дрібного ремесла. Лише близько двох відсотків населення краю були зайняті в промисловості. Діяльність галицьких і буковинських мануфактур **гальмувалася кількома способами:**

- встановленням великих податків;
- позбавленням пільг та державних субсидій;
- дискримінацією крайових виробів на внутрішньому ринку.

Тісно пов'язана з розвитком промисловості торгівля теж була слабо розвинутою. У Галичину ввозилося товарів на суму в 10 разів більшу, ніж вивозилося.

Становище робітничого класу було вкрай тяжким. Тут була найнижча в імперії заробітна платня й водночас найдовший робочий день, який тривав від 10 до 12 годин, а нерідко й усі 14-16 годин на добу. На дуже низькому рівні перебувала охорона здоров'я та праці, а також техніка безпеки робітників.

Основною галуззю економіки західноукраїнських земель залишалось сільське господарство. Через існування кріпацтва воно також перебувало в стані глибокої кризи. Наступ феодалів на права селян йшов по лінії захоплення селянських земель, збільшення повинностей, насамперед панщини, посилення позаекономічного примусу. Вартість лише тих повинностей, що ретельно обліковувалися, становила понад 80% річного бюджету селянських господарств. Унаслідок цього власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних життєвих потреб його сім'ї.

Нещадна кріпосницька експлуатація поєднувалася з небаченими насильствами й сваволею поміщиків та управителів панських маєтків. Вони могли забирати селянські земельні наділи, ув'язнювати й жорстоко катувати залежних від них селян. Загрозливе малоземелля західноукраїнських селян, рутинна техніка, відсталі форми господарювання, тяжке кріпосницьке гноблення зумовлювали деградацію селянських господарств, злидні, голод і вимирання сільського населення, особливо в період стихійних лих.

Це все призводило до пасивного опору і до гострих соціальних

конфліктів. Селяни скаржилися у вищі інстанції на свавілля панів, часто тікали від них, переходили до збройної боротьби. У першій чверті XIX ст. нової сили набуває опришківський рух, але ці виступи в Галичині, Буковині та Закарпатті були придушені владою. В 40-х роках XIX ст. селянські повстання стали більш чисельними й краще організованими, про що свідчить повстання взимку 1843-1844 рр. у Північній Буковині на чолі з Лук'яном Кобилицею. Повстанці категорично відмовилися від панщини, висунули вимогу вільного користування лісами та пасовищами, виступали за відкриття українських шкіл. Урядові війська придушили повстання, а самого Кобилицю було ув'язнено. Але збройна боротьба українських селян не припинилася.

Відповіддю українства імперії на посилення соціального та колоніального гноблення став і національний рух. На початку 30-х років XIX ст. центром українського життя в Галичині стає Львів. Саме тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання “Руська трійця”. Таку назву воно отримало тому, що його засновниками були троє друзів-студентів Львівського університету і водночас вихованців греко-католицької духовної семінарії: М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, які активно виступили на захист української мови (термін “руська” для галичан означав українська). Своє завдання члени “Руської трійці” вбачали в піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку, прагненні максимально сприяти формуванню національної свідомості українського народу. З цією метою “Руська трійця” розпочала велику роботу по збиранню фольклору в Галичині, на Буковині і в Закарпатті. Етнографічні експедиції переконали трійчан, що відродити українську мову на західноукраїнських землях можна лише впроваджуючи в літературу живу народну мову. В 1834 р. М. Шашкевич склав альманах своїх творів під назвою “Зоря”, написаних народною українською мовою, включивши до нього поезії своїх товаришів-трійчан й народні пісні. Цензор заборонив видання альманаху. Але трійчани не відступилися від своїх задумів. На основі “Зорі” невдовзі було підготовлено нову збірку – “Русалку Дністрову”. Її складала низка народних дум, пісень, оригінальних творів укладачів збірки, перекладів. Поява першої книги, виданої українською мовою, стала віхою у справі національного відродження галицьких українців, які заявили про себе як про частину єдиного українського народу, що має свою історію, самобутню культуру. Альманах засвідчив початок нової літератури на західноукраїнських землях. Влада заборонила видання. Лише близько 250 примірників вдалося розповсюдити. Через переслідування “Руська трійця” розпалася. Однак традиції, започатковані нею, підтримали представники нової генерації українських патріотів.

Револьюційна хвиля, що прокотилася Європою 1848-1849 рр. започаткувала новий етап модернізації імперії. Намагаючись не допустити загострення револьюційної кризи та прагнучи відокремити селян від

революційного табору, офіційна влада йде на скасування кріпосного права. У Галичині воно було скасоване у квітні 1848 р., тобто майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії, через страх влади перед можливим повстанням українських селян.

Суть селянської реформи зводилася до трьох положень:

- ліквідація юридичної залежності селянина від поміщика;
- наділення селян землею, яка переходить у їхню власність;
- сплата селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

Перед українцями у 1848 р. гостро постало також питання створення нової концепцією національної належності, пов'язане, зокрема, із співіснуванням в одній провінції двох народів — поляків та українців, котрі до недавнього часу завжди вважали себе просто селянством чи шляхтою, греко- чи римо-католиками, а тепер починали визначати себе за окремі етнокультурні спільності, або нації, з різними національними прагненнями.

З проголошенням деяких політичних свобод 2 травня 1848 р. у Львові була утворена перша українська громадсько-політична організація – Головна руська рада, яка висунула вимогу про поділ Галичини на українську і польську частини з окремими адміністраціями. Однак віденська влада не задовольнила політичних вимог українців. Реально вдалося добитися тільки впровадження української мови в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмету в гімназіях. На початку 1849 р. було відкрито також кафедру української мови та літератури у Львівському університеті. Друкованим органом Головної руської ради стала “Зоря Галицька” – перша у Львові газета, що видавалася українською мовою.

Наприкінці першої половини XIX ст. революційна хвиля пішла на спад. Реакційні сили відвойовували втрачені позиції. Було розпущено австрійський парламент, відмінено конституцію. За таких обставин Головна руська рада в 1851 р. припинила своє існування.

Революційна хвиля 1848 р. знаменувала переломний момент в історії західних українців. Найбільшими досягненнями 1848 р. для українців стали скасування панщини та впровадження конституційного правління. Але ці здобутки не належали виключно українцям, оскільки завдяки тимчасовій слабкості габсбурзького режиму аналогічних поступок домоглися й інші народи. Найвидатнішим серед суто українських досягнень цього періоду стала діяльність Головної Руської Ради. Заснувавши установи, що систематично сприяли культурному розвитку, Головна Руська Рада зробила перші кроки до перетворення Галичини на організаційну твердиню українства. Було покінчено з віковою інертністю українців і покладено початок запеклої боротьбі за національне та соціальне визволення.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ХІХ СТ.

План

1. Адміністративний поділ та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії.
2. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні. Кирило-Мефодіївське товариство.
3. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії.

Теми рефератів

1. Революційний демократ Т. Г. Шевченко.
2. "Руська трійця" та її роль в національному русі Західної України.
3. М. Драгоманов – видатний громадсько-політичний діяч України.
4. Володимир Антонович – історик та громадський діяч.

Додаткова література

1. Видатні постаті України ІХ-ХІХ ст.: Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. / В.І.Гусєв, В.П. Дрожжин, Ю.О. Камінцев. – К., 2002.
2. Генік С. 150 великих українців. – Івано-Франківськ, 2001.
3. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ-ХХ ст.): Навч. посібник. – Л., 2001.
4. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Д., 1999.
5. Бойченко Н. Ідеї Кирило-Мефодіївського братства у сучасній ретроспективі. // Історія України. – 2003. – № 1. – С. 10-12.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

На початку відповіді на **перше питання** слід коротко зупинитися на змінах в адміністративно-територіальному управлінні, які здійснила російська влада на українських землях, наголосити на тому, що всі ці зміни здійснювались з єдиною метою – привести устрій українських земель, приєднаних внаслідок ліквідації Гетьманщини і Речі Посполитої, у відповідність до загальноросійського зразка.

Аналіз соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії доцільно поділити на дві частини – до реформи 1861 р. та у пореформений період. Необхідно розкрити причини скасування кріпацтва та проведення інших реформ, спрямованих на модернізацію країни. Бажано стисло викласти зміст реформ, розкрити особливості проведення селянської реформи в Україні, розглянути зміни в соціально-економічній сфері, спричинені реформуванням. Логічним повинен стати висновок про вступ України в новий етап свого розвитку – капіталізму.

Друге питання слід розпочати з розгляду різних форм боротьби

українського селянства проти пануючої феодально-кріпосницької системи. Далі варто зазначити, що у першій половині XIX ст. зростає опозиційність до самодержавної влади з боку ліберальної еліти країни, прикладами чого стала діяльність масонських лож і декабристів. Розглядаючи діяльність Південного товариства, доцільно проаналізувати “Руську правду” – політичну програму декабристів, написану П. Пестелем. Описуючи початок національно-культурного відродження в Наддніпрянській Україні, слід зупинитися на діяльності української інтелігенції по збиранню фольклору, виданні історичних та етнографічних досліджень, утвердженні української мови як літературної. Важливе місце у відповіді слід відвести висвітленню діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, аналізу його програмних документів, де були сформульовані основні постулати українського національного відродження, визначені форми й методи досягнення поставленої мети.

Відповідь на **третє питання** цієї теми слід розпочати з аналізу соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель. Розгляд стану промисловості й сільського господарства має підвести до висновку про те, що економічна політика австрійського уряду на західноукраїнських землях мала відверто колоніальний характер. Вона була спрямована на те, щоб Галичина, Північна Буковина і Закарпаття й надалі залишалися економічно відсталими сировинними придатками до розвинутих західних промислових районів Австрії. Розглядаючи український національно-визвольний рух, значну увагу слід приділити діяльності гуртка “Руська трійця”. Необхідно також зазначити, що події революції 1848-1849 рр. активізували національно-визвольну боротьбу українців, сприяли підвищенню рівня їхньої національної свідомості, що призвело до створення першої власної політичної організації.

ТЕМА 7

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД УТВЕДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ ТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок XX століття позначився в Україні подальшою концентрацією виробництва, поглибленням індустріалізації та бурхливим розвитком промисловості.

Особливості економічного розвитку Наддніпрянської України

Промисловість

- концентрація виробництва;
- утворення монополій;
- формування промислової спеціалізації регіонів;
- значний вплив іноземного капіталу;
- вищі порівняно із загальноімперськими темпи розвитку промисловості;

- перетворення Наддніпрянщини на один з головних промислових регіонів імперії.

Сільське господарство

- збереження своїх позицій великими поміщицькими латифундіями;
- майнова диференціація селянства, спричинена перетворенням землі на товар;
- майнове розшарування селянства мало характер різкої поляризації;
- посилення експлуатації народних мас;
- загострення проблеми аграрного перенаселення.

Донецько-Криворізький басейн перетворився на центр вугільно-металургійної промисловості Російської імперії. Між 1870 і 1900 роками, коли видобуток вугілля підстрибнув тут більш як на 1000 %, цей район давав майже 70 % усього вугілля імперії.

У 1880-х роках, майже через десятиліття після вугільного буму розпочався широкомасштабний видобуток залізної руди. Розвиток металургії, зосередженої в районі Кривого Рога, був ще більш вражаючим, ніж вугільної промисловості. Грунт для нього підготувало прокладення у 1885 році залізниці між Кривим Рогом та вугільними копальнями Донбасу. В металургії, що пускала перші паростки, уряд запропонував підприємцям такі стимули, якими ледве хто міг знехтувати, а саме гарантію купувати в них продукцію за дуже завищеними цінами. Західні вкладники, першими серед яких знову йшли французи, зреагували на це з ентузіазмом. До 1914 року в спорудження ливарень, що з технічної точки зору належали до найкрупніших і найсучасніших у світі, вони вклали 180 млн. карбованців. Деякі з цих підприємств росли такими темпами, що перетворювалися на багатолюдні міста. Наприклад, Юзівка, названа іменем валлійця Джона Хьюза, який заклав на цьому місці металургійний завод, стала важливим промисловим містом — сучасним Донецьком. Між 1870 та 1900 рр. виробництво залізної руди в Україні зросло у 158 разів.

Політичне життя.

У січні 1900 р. у Харкові члени студентських громадянських гуртків Д. Антонович, О. Русів, М. Порш та ін. заснували **Револьюційну Українську Партію (РУП)**. Брошура адвоката М. Міхновського “Самостійна Україна” була її першим програмним документом. В газеті РУП “Праця”, яка виходила в 1904-1905 рр. у Львові, пояснювалась причина виникнення партії: “Дві причини — брак літератури, присвяченої інтересам сільського пролетаріату і, крім того, брак якої-небудь соціалістичної літератури на українській мові — і викликали до життя РУП, котра поставила своєю метою агітацію і пропаганду серед сільського пролетаріату на Україні”.

Група радикалів на чолі з М. Міхновським в 1902 р. відкололась від РУП і заснувала **Українську національну партію (УНП)**, яка виступала за побудову самостійної демократичної держави.

У 1903 р. була створена **Українська соціалістична партія (УСП)** на

чолі з Б.Ярошевським.

У 1904 р. розділилися думки щодо завдань партії і в національно-соціалістичних групах, що zostалися в РУП. Лівіша течія, що близько стояла до меншовиків, вийшла з РУП і утворила окрему **Українську соціал-демократичну партію («Спілку»)**. В ній найбільш відомими були Карась, Антонович, Басок, Кавун, Кириченко.

Решта членів РУП під проводом М.Порша, Л.Юркевича, І.Мазепи, В.Винниченка в 1905 р. перейшла на марксистські позиції і перейменувалась в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**.

Восени 1904 р. була створена перша в Україні ліберальна партія - **Українська Демократична Партія (УДП)**. Очолили партію Тимченко, Чехівський та Чикаленко. Це була партія ліберальної інтелігенції, яка прагнула відчутних перетворень країни парламентським шляхом на основі загальнолюдських цінностей і акумулювала у своїх лавах еліту вітчизняних інтелектуалів початку ХХ ст. Політичним ідеалом кадетів була парламентсько-конституційна монархія англійського зразка, де панує принцип; “Король царює, але не править”. Партія налічувала близько 2 тис. однодумців.

В жовтні 1905 р. з УДП вийшла радикальна група на чолі з Б.Грінченком та утворили **Українську радикальну партію (УРП)**. Наприкінці 1905 р. вони об'єдналися і створили **Українську радикально-демократичну партію (УРДП)**, яка проіснувала до 1908 р., до утворення **Товариства українських поступовців (ТУП)** на чолі з М.Грушевським.

Проте переважаючим впливом в Подніпров'ї користувалися російські партії. Серед них найбільшим — **РСДРП (Російська соціал-демократична робітнича партія)**, яка в 1903 р. розкололась на більшовицьку і меншовицьку фракції.

На відміну від українських партій в Галичині наддніпрянські партії, за винятком Української народної партії на чолі з М.Міхновським, стояли не на самостійницьких, а на федеративних позиціях.

Револуція 1905-1907 рр. прискорила процес формування політичних партій в Російській імперії. Хоч революція застала українські партії, як і всі партії в імперії, зненацька, вони розгорнули активну діяльність, щоб скористатися цим вибухом. Найенергійніше діяла «Спілка» — українська частина Російської соціал-демократичної партії, що підтримувала меншовиків. Особливо успішно вона мобілізувала на страйки та демонстрації селян, масово залучаючи їх до своїх лав. Менших успіхів у розширенні своєї соціальної бази досягла Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), наступниця РУП. Твердження її прибічників, що число членів УСДРП під час революції сягнуло 3 тис. були, напевно, перебільшеними. Однак знаменним кроком в її діяльності і жестом доброї волі щодо єврейського Бунду стала організація кількох загонів у Полтаві та Лубнах для забезпечення порядку і захисту єврейських громад від погромів. Українські

ліберали робили мало спроб вийти за межі інтелігенції. Проте з проведенням весною 1906 р. виборів до Державної думи їхній вплив посилювався. Особливо він став відчутним в період створення у I Державній Думі української парламентської фракції, яка мала на меті, зокрема, захист національних інтересів українців.

Напрямки українського руху				
Ліберально-демократичний		Соціалістичний		Націоналістичний
Українські політичні партії Наддніпрянщини на початку XX ст.				
Українська демократична партія (1904)	Українська радикальна партія (1905)	Револьюційна українська партія (1900)	Українська соціалістична партія (1903)	Українська народна партія (1902)
Українська радикально-демократична партія (1905)	Товариство українських поступовців (міжпартійний блок) – 1908	Українська соціал-демократична партія (1904, ”Спілка”)	Українська соціал-демократична робітничка партія (1905)	

Револьюція 1905-1907 рр.

Причини револьюції:

- зволікання влади з остаточним вирішенням аграрного питання; важке становище селянства, що потерпало від нестачі орної землі, великих податків та обтяжливих викупних платежів за землю, які селяни сплачували з 1861 р.;
- жахливі умови праці більшості робітників;
- падіння авторитету влади внаслідок поразки в російсько-японській війні 1904 — 1905 рр.;
- прагнення підприємницьких кіл до участі в управлінні державою;
- національне гноблення неросійських народів.

Завдання і рушійні сили револьюції 1905—1907 рр.

Загальнонаціональне завдання револьюції: встановлення в Росії конституційно-демократичного ладу через ліквідацію самодержавства, демократизацію суспільного життя; проголошення та юридичне закріплення прав і свобод громадян.

Рушійними силами I Російської револьюції були народні маси – пролетаріат та селянство, доведені до відчаю злиднями та повним політичним безправ'ям.

Політичною ідеологією українського руху став **автономізм**. Головним ідеологом цієї, все більш наростаючої течії був М. Драгоманов, а драгоманівство — тим прапором, під яким єдналися майже всі українські політичні партії аж до найновіших часів.

Вимоги окремих верств населення	
Селяни	ліквідація поміщицького землеволодіння; скасування викупних платежів 1861 р., перерозподіл землі.
Робітники	встановлення 8-годинного робочого дня встановлення мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій; запровадження системи соціального захисту.
Підприємці	ліквідація свавілля держави; участь у формуванні державної політики; політична та економічна стабільність; недоторканість власності і прибутків.
Інтелігенція, студентство	підтримка більшості прагнень інших соціальних верств; загальнодемократичні перетворення.
Національні меншини	скасування будь-яких обмежень у правах неросійських народів; право на національне самовизначення.

Перша російська революція почалася у «криваву неділю» 22 січня 1905 р., коли у Петербурзі поліція розстріляла велику мирну демонстрацію робітників, які йшли з іконами й портретами царя на чолі з попом-українцем Георгієм Галом. Цього дня близько 130 чоловік загинули й сотні дістали поранення. В міру того як в імперії зростали потрясіння та обурення цією подією, змінювались настрої, особливо селян і робітників, до того відданих цареві. Його образ як доброзичливого благодійника було безповоротно заплямовано, і всі з цілковитою ясністю побачили абсолютне банкрутство властей. Загальний гнів проти уряду швидко перетворювався на симпатію до революціонерів, на готовність до протесту. Протягом наступної весни й літа країну охопила наростаюча хвиля страйків. Її апогеєм став величезний загальний жовтневий страйк, в якому взяли участь близько 2 млн. робітників, із них 120 тис. на Україні. Водночас по селах швидко поширювалася хвиля заворушень, що, як правило, зводилися до розграбування і спалення маєтків невисних поміщиків. Навіть в армії вибухали повстання, найвизначнішим із яких був заколот на панцернику «Потемкин» в одеському порту.

Періодизація революції

Період	Характерні риси
Січень — жовтень 1905 р	розвиток революції по висхідній; наростання масової боротьби, посилення її політичного характеру; активізація та взаємовплив селянського, робітничого та національно-визвольного рухів; виникнення робітничих рад, профспілок та політичних партій.
Жовтень — грудень 1905	розвиток революції досяг найвищої точки. Початок легального діалогу між опозицією і владою після публікації Маніфесту 17 жовтня. Розмежування політичних сил у країні на прибічників і противників продовження боротьби; початок формування багатопартійної системи.
Січень 1906 р.— червень 1907 р.	період поступового спаду революційної боротьби; влада переходить у наступ проти революційних сил — арешти, обшуки, каральні експедиції тощо; переважна більшість політичних партій припинила свою легальну діяльність; помітне зменшення кількості робітничих і селянських виступів.

У квітні 1906 р. була скликана I Державна дума. Вибори до Думи відбувалися на підставі антидемократичного виборчого закону, опублікованого ще в грудні 1905 р. Три чверті робітників були позбавлені виборчих прав. Вибори були багатоступінчастими, фактично становими і нерівними. Дума мала не законодавчий, а узгоджувальний характер. В ній була створена **Українська думська громада (УДГ)**, яка складалася з 45 депутатів від всіх 102 вибраних від України. Її головою став адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шраг. Політичною платформою УДГ була боротьба за автономію України. Після розпуску першої Думи в новій, другій Думі УДГ налічувала вже 47 осіб. Проте 3 червня 1907 р. в результаті державного перевороту другу Думу було розпущено. Ця подія ознаменувала собою поразку революції і початок наступу реакції, яка дістала назву Столипінської.

Результати та значення революції 1905—1907 рр.

завершилася поразкою і не привела до розв'язання основних протиріч у розвитку країни.

спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії.

відіграла позитивну роль для українського руху. Було скасовано Емський указ, з'явилася україномовна преса, розгорнули діяльність різні українські організації.

скасовано викупні платежі селян за землю, запроваджені 1861 р. Перше набуття досвіду парламентської діяльності українцями Наддніпрянщини.

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

Аграрне питання було основним соціальним питанням першої російської революції. Без його вирішення, без ліквідації кріпосницьких пережитків був неможливим прогресивний розвиток країни, більша частина населення якої мешкала в селах. Царський уряд розумів, що невирішеність питання про землю в багатомільйонній селянській країні загрожує новою народною революцією. Тому уряд поставив перед собою завдання — розширити свою соціальну базу шляхом створення більш сприятливих умов для розвитку капіталізму в сільському господарстві. Аграрне законодавство 1906-1910 рр. і було спрямоване саме на досягнення цієї мети. Провідником цієї реформи був голова Ради міністрів Росії П.Столипін.

Нова аграрна політика самодержавства почалась указом, виданим 9 листопада 1906 р. Однак під час революції урядові не вдалося провести його через Думу. Лише більш контрреволюційна Третя Дума затвердила указ з деякими доповненнями, і він отримав силу закону в 1910 р.

Указ 9 листопада 1906 р. передбачав перш за все зруйнування общинного користування землею. Кожний селянин отримав право вийти з общини і виділити в особисту власність свій наділ землі. Він міг продати свій наділ, передати його у спадок. Селянин отримав право закріпити за собою розкидані ділянки, тобто ділянки, якими він користувався при общинному володінні. Він міг вимагати від сільської общини з'єднання своєї землі в одну ділянку — відруб. Нарешті, він міг виселитися з села на відведену йому землю і заснувати хутір.

Цей закон був вигідний міцним селянським господарствам. Уряд надавав хуторянам через Селянський банк грошову позику, зобов'язував видавати їм кращі землі. Тільки селяни-куркулі і дехто з селян-середняків могли розгорнути велике хутірське господарство. Вони ставали новими поміщиками, які збагачувались за рахунок маси малоземельних і

безземельних селян. Бідняки і більшість середняків не могли скористатися позикою, яку надавав Селянський банк, тому що за неї треба було сплачувати високий відсоток. А за невиплату боргу все майно селянина продавалось з молотка.

Селяни-бідняки виділялись з общини для того, щоб продати отриману у власність землю і піти в місто найматися на фабрику робітниками.

Столипінська реформа мала найбільше значення для селян України, тому що відповідала старим традиційним формам землеволодіння. Так, в 40 губерніях Росії на 1 січня 1916 р. з общини вийшло майже 24% господарів, а в Південній Україні ці дані становили 34,2% господарів. В Правобережній Україні на цей час з общини вийшло 50,7% господарів, в Лівобережній — 13,8%.

В цілому ж метою уряду при проведенні цієї реформи було створити на селі міцне, заможне селянство як опору самодержавного режиму. До того ж, реформа сприяла розвитку капіталізму на селі.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Війна стала некалендарним початком XX століття.

Причини війни: загострення протиріччя між основними капіталістичними державами Європи. Ще в кінці XIX ст. відбувся розподіл сфер впливу, ринків збуту товарів, монополізація виробництва. Кожна з країн, що хотіла брати участь у процесах перерозподілу, вважала за необхідне діяти воєнними засобами. Утворюються два військово-політичних блока: Троїстий союз та Антанта.

Приводом до війни стало вбивство у червні 1914 р. у м. Сараєво в Боснії студентом Г.Принципом спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда. Під тиском Німеччини Австро-Угорщина в липні оголосила війну Сербії, а 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії. На другий день після окупації кайзерівськими військами нейтральної Бельгії війну Німеччині оголосила союзниця Франції — Великобританія. Так почалася I світова війна.

Земля України надовго стала театром воєнних дій, що катастрофічно позначилося на долі мільйонів українського населення.

Більш ніж 3,5 млн. Українців зі зброєю у руках билися на боці російській армії і 250 тис. - австро-угорської. Опинившись по обидва боки фронту, вони змушені були воювати один проти одного за чужі інтереси.

Ставлення до війни різних суспільно-політичних груп.

Ще наприкінці 1912 р. на з'їзді провідних діячів галицьких партій і організацій було ухвалено, що у випадку війни між Австро-Угорщиною і Росією українці повинні підтримати австрійців, які допоможуть перетворити Галичину у «П'ємонт» — центр об'єднання усіх українських земель.

З метою втілення своїх планів у життя 2 серпня 1914 р. українські

політичні партії об'єдналися у Головну Українську Раду. В ті ж дні була створена Центральна Бойова Управа, яка звернулась до уряду з проханням дозволити сформувати легіон Українських січових стрільців. Більше 20 тисяч добровольців записалося в Легіон, але цісар обмежив чисельність його до 2,5 тис. стрільців. Легіон УСС був включений до складу австрійської армії.

2 травня 1915 р. січові стрільці здобули свою першу перемогу над російськими підрозділами при обороні гори Маківка. Бої на Маківці показали, що українці стають активним чинником світової історії, творцями свого майбутнього. Українці з Наддніпрянщини — Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський та інші. — емігрувавши в Галичину від переслідувань самодержавства, створили Союз Визволення України (СВУ). СВУ ставив за мету створення гетьманської держави, незалежної як від Австро-Угорщини, так і від Росії. Цісарська влада намірилась використати СВУ у підричних антиросійських діях. Українські політичні лідери з Наддніпрянщини різко засуджували такі наміри. Зокрема, ТУП на чолі з М. Грушевським негативно поставився до таких дій СВУ. А лідер УСДРП С. Петлюра виступив у Москві на захист Росії у війні. Однак це не врятувало український суспільний рух від переслідувань як в Росії, так і в Австро-Угорщині. До 1917 р. перебував у засланні в Симбірську, Казані і в Москві М. Грушевський.

Не уникли переслідувань і українці в Галичині. Народи імперії Габсбургів, підбурювані урядовими колами, цькували і переслідували українців. Дійшло й до прямого геноциду, коли десятки тисяч українців були знищені в концтаборах Австрії. В той же час тисячі канадців українського походження були інтерновані в концтаборах урядом Канади.

Окупаційну політику царизму в зайнятому росіянами м. Львові восени 1914 р. активно проводив генерал-губернатор граф О. Бобринський. Він заявив, що в цих землях «корінне населення все було російське, устрій їх повинен бути оснований на російських засадах. Я буду тут вводити російську мову, закон і устрій». Восени були закриті практично всі українські установи, бібліотеки, школи. Почалися обшуки і переслідування місцевої інтелігенції. Був арештований і вивезений до монастирської тюрми у Суздалі митрополит Андрій Шептицький, де він і відбував термін ув'язнення до 1917 р.

Греко-католиків почали насильно наvertати до православ'я. Проводилася «інвентаризація», тобто грабунок галицьких банків, музеїв, книгарень. Демонтувалось обладнання друкарень, зокрема, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

Наслідки війни були катастрофічними для України. В кінці 1916 р. російська армія втратила близько 3,5 млн. чол., в тому числі більш ніж півтора млн. полонених. А в тилу назріла криза промислового виробництва. Тільки в Україні до січня 1917 р. «погасло» 36 доменних печей. Майже на два мільйони десятин скоротилися посівні площі, почалися перебої з постачанням продуктів харчування, зростала інфляція. Це призвело до загострення соціально-політичної обстановки. Масові заворушення охопили

населення промислових центрів України. У 1915 р. в Україні пройшло 113 страйків. В них брали участь майже 50 тис. робітників. А вже у 1916 р. відбулося 218 страйків, з кількістю учасників до 200 тис. чоловік. Страйки та заворушення йшли під гаслом «Геть з війною!» Піднялися перш за все робітники таких міст як Горлівка (Донбас), Бахмут, Катеринослав, Харків, Миколаїв. Найбільшою популярністю серед них користувались соціал-демократичні агітатори.

Довготривала окопна війна вкрай виснажила Україну. Були вбиті або покалічені мільйони молодих, сильних чоловіків. Різко впала продуктивність праці на заводах і фабриках, де чоловіків замінили жінки й діти. Стояли пустою десятки тисяч десятин землі. Частішими ставали випадки епідемій і пошесті. Все відчутнішим ставало наближення національної катастрофи.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД УТВЕДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ ТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст.
2. Революція 1905-1907 рр. та її наслідки.
3. Створення політичних партій, їх програми, стратегія і тактика.
4. Аграрна реформа П.Столипіна та її впровадження на українських землях.

Теми рефератів

1. Українське політичне життя і політичні партії на початку ХХ ст.
2. М.Міхновський – апостол українського самостійництва.
3. Реформаторська діяльність П.Столипіна.

Додаткова література

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. - К., 1992. - 94с.
2. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.О., М.І. Міхновський: Постать на тлі епохи. // Український історичний журнал. - 1992. - № 9. - С.76-90.
3. Архітектор століття. Владислав Городецький - людина-легенда (1863-1930) - <http://www.library.vinnitsa.com/>
4. Волковинський В.М., Левенець Ю.А., П.А. Столипін: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. - № 4. - С.116-123.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на **перше питання**, слід з'ясувати особливості економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст., пояснити зміст терміну “імперіалізм” і вказати на його прояви в економіці України. Бажано також дати відповідь на такі запитання:

- Які промислові райони сформувалися в Україні і де?
- Чим пояснюється високий рівень іноземних інвестицій?
- Які фактори стримували економічний розвиток українських земель?

Приступаючи до висвітлення **другого питання**, необхідно відмітити, що революція 1905-1907 рр. - перша народна революція початку ХХ ст. Вона сприяла піднесенню національної самосвідомості українського народу, розвитку національно-визвольного руху в Україні. Серед причин революції були причини економічного, політичного, соціального, національного та релігійного характеру. Приводом до революції стала “кривава неділя” 9 січня 1905 року.

Висвітлюючи хід революційних подій на території України, слід розповісти про повстання на панцернику “Потьомкін”, який стояв на Одеському рейді, повстання на крейсері “Очаков” на чолі з лейтенантом П.Шмідтом, всеросійський політичний страйк. Особливістю революції в Україні було те, що окрім суто соціально-економічних вимог лунали вимоги національного характеру.

Революція 1905-1907 рр. закінчилася поразкою. Однак її історичне значення важко переоцінити. Вона завдала першого серйозного удару царському самодержавству, показала робітникам і селянам України, що царизм є спільним ворогом російського, українського та інших народів Росії, що покінути з ним можна тільки шляхом спільної боротьби усіх народів країни.

Окремо слід зупинитися на наслідках революції і причинах її поразки.

Розглядаючи **третє питання**, необхідно розуміти, що пожвавлення національного руху сприяло виникненню і перших політичних партій.

Перша політична партія в Наддніпрянській Україні - Революційна Українська Партія (РУП). була створена у січні 1900 р. в Харкові членами студентських громадських гуртків Д.Антоновичем, О.Русівим, М.Поршем та ін. Пізніше внаслідок розколів та трансформацій було засновано більше десятка політичних партій.

Відповідь на **четверте питання** повинна містити не тільки факти біографії російського прем'єра, але й пояснення, навіщо потрібна була його аграрна реформа, яку мету вона переслідувала. Бажано також висвітлити наслідки аграрної реформи Столипіна.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Причини, початок і характер першої світової війни.
2. Ставлення до війни різних суспільно-політичних груп і партій.
3. Економічне і політичне становище на українських землях у роки війни.

Теми рефератів

1. Українські Січові стрільці: хто вони?

Додаткова література

1. Литвин М.Р., Науменко К.Л. Українські січові стрільці. - Львів, 1991.
2. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. - 2004. - № 4. - С.3-31.
3. Якимович Б. "ГЕЙ, "СІЧ" ІДЕ, КРАСЕН МАК ЦВІТЕ!" (До 100-річчя заснування галицьких "Січей") // Військово-історичний альманах. - 2000. - №1. - С.3-27.
4. Коваль Р. За честь і волю. - К., 2005.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідаючи на **перше питання**, слід пояснити:

- що стало головними причинами війни?
- які військово-політичні союзи були утворені?
- на боці якого з них воювали українці?

Початок і хід воєнних дій не потребує детального аналізу, необхідно лише зазначити що на першому етапі успіх був на боці Росії. Внаслідок окупації Галичини розпочинається політика русифікації і репресій по відношенню до місцевого населення.

Розглядаючи **друге питання**, необхідно відмітити, що ставлення до війни різних класів і партій було неоднаковим. Чим пояснюються відмінності у поглядах?

У першу чергу історією розвитку українських земель. Перебування довгий час у складі Австро-Угорщини породжувало у західних українців ілюзію, що найбільшим ворогом для України є Росія, і навпаки українці з Наддніпрянської України схильні були підтримувати Росію і гинути "За Царя і Отечество!".

Відповідь на **третє питання** повинна містити не тільки окремі статистичні данні щодо наслідків війни, а й переконливі докази того, що це була величезна трагедія українського народу, наслідки якої були катастрофічними. Разом з тим вона створювала передумови краху імперій, об'єднання переважної більшості українських етнічних земель і створення незалежної української держави.

ТЕМА VIII. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.

Після російської Лютневої революції 1917 року у Києві утворився національний соціалістичний уряд - Центральна Рада, яка домогалася автономії України у складі Росії. Ініціаторами його створення виступили дві різні за характером політичні сили – помірковане Товариство українських поступовців та Українська народна партія на чолі з М.Міхновським, яка єдина безкомпромісно стояла на позиціях самостійництва. До створення УЦР долучилися також Українська соціал-демократична робоча партія на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою та нова зростаюча Українська партія соціалістів-революціонерів, яку репрезентували М.Ковалевський, П.Христюк та М.Шаповал. 17 (4) березня 1917 р. було обрано керівний склад УЦР. На чолі її встав Михайло Грушевський – професор, відомий історик, авторитетний політичний діяч, який щойно повернувся із заслання. Його заступниками були обрані відомий письменник, голова УСДРП В.Винниченко та літературознавець С.Єфремов. Ця дата вважається датою заснування УЦР.

На здивування багатьох. Центральна Рада одержала негайну й дедалі зростаючу підтримку. Українці Петрограда та Києва провели з нагоди її створення величезні демонстрації. 19 квітня в Києві відкрився Український національний конгрес. На нього зібралося 900 делегатів з усієї України, від усіх українських громад колишньої імперії, а також від різних економічних, освітніх, військових та інших організацій. Конгрес обрав 150 представників до Центральної Ради та затвердив М. Грушевського на посаді її голови. 18 травня понад 700 делегатів від українців, що служили в армії, на з'їзді в Києві дали своїм представникам доручення вступити до Центральної Ради. Майже через місяць так само вчинили близько 1000 делегатів Українського з'їзду селян. Потім до Центральної Ради також приєднався з'їзд робітників. Натхненні такими виявами довір'я, Центральна Рада стала дивитися на себе не лише як на представника відносно невеликої кількості національно свідомих українців, а й як на український парламент і розпочала активну діяльність з метою домогтися від Тимчасового уряду визнання автономії України.

Хоча Тимчасовий уряд поставився до цієї ідеї негативно і зволікав із вирішенням питання про автономію, з ним, принаймні, були можливі переговори. Ситуація докорінно змінилася, коли внаслідок Жовтневого перевороту до влади у Петрограді прийшли більшовики на чолі з Леніном. Взяти владу в Україні в жовтні 1917 р. більшовикам вдалося тільки в Донецько-Криворізькому басейні, де переважну більшість населення становили робітники, серед яких українці складали ледь більше чверті. На решті території України УЦР втримала та зміцнила свою владу. 7 (20) листопада 1917 року вона видала свій III Універсал, в якому Україна

проголошувалась Українською Народною Республікою.

Здобутки і прорахунки УЦР
ЗДОБУТКИ
створено передумови для національно-культурного розвитку України; національні меншини отримали право національно-персональної автономії; були продовжені державотворчі традиції українського народу; до політичного життя були залучені великі маси українства, які набули досвід політичної боротьби; почався процес пробудження національної свідомості; почався процес соціально-економічних перетворень; відбулася демократизація суспільно-політичного життя.
ПРОРАХУНКИ
не вдалося налагодити рівноправні відносини із сусідніми і великими державами, домогтися справжнього міжнародного визнання; не було створено армію; непослідовність у реалізації соціально-економічної політики; сліпе слідування соціалістичній доктрині економічної політики; не вдалося сформувати дієвий державний апарат, налагодити постачання міст продовольством, забезпечити порядок і законність; закладено підвалини мирної зовнішньої політики України; захопленість ідеєю федералізму, намагання втілити її в життя за будь-яких обставин; не вдалося нейтралізувати соціальну демагогію більшовиків.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УЦР:

- підняла на новий щабель ідею української державності;
- діяльність Центральної Ради викликала захоплення і була підтримана численними представниками різноманітних верств населення України;
- Центральна Рада практично здійснила одвічні прагнення українського народу до свободи і незалежності;
- боротьба під прапором Української революції на своїх героїчних прикладах підготувала покоління, які виборили незалежність України.

Причини падіння УЦР:

конфлікт УЦР з німецько-австрійською окупаційною адміністрацією.
Невиконання УЦР своїх зобов'язань;
конфлікт УЦР із консервативними колами України (промисловцями, поміщиками та ін.);
нездатність УЦР ефективно налагодити систему державного управління;
утрата УЦР соціальної опори;
прихильність лідерів УЦР до соціалістичних ідей;
втома населення від нестабільності, прагнення встановлення сильної влади;
втручання німецько-австрійської адміністрації у внутрішні справи України.

В результаті майже безкровного державного перевороту ЦР була розпущена і з'явилося нове державне утворення — **Гетьманат «Українська держава»**.

Гетьман зосередив у своїх руках всю повноту влади. Він призначив отамана (голову Ради міністрів), затверджував і розпускав уряд, контролював зовнішню політику. У «Грамоті до всього українського народу» гетьман зобов'язувався забезпечити спокій та дотримання законів.

Епоха Гетьманату характеризується певним економічним піднесенням. Була відновлена приватна власність, підтримувалось вільне підприємництво, запроваджена гривня, працювали банки, акціонерні компанії та біржі. За Гетьманату відбулися позитивні зрушення в культурі та освіті. В Україні було відкрито понад 150 гімназій, вийшли друком декілька мільйонів українських підручників. Відкрито було також два державних університети — у Києві і Кам'янці-Подільському. Восени 1918 р. була створена Українська Академія Наук, президентом якої став біолог В.Вернадський, Крім цього було засновано широку мережу загальноукраїнських закладів та установ.

Після поразки Троїстого союзу у першій світовій війні німці й австрійці змушені були залишити Україну. 14 листопада 1918 року Директорія, яку було створено соціалістами, почала наступ на Київ і захопила його 15 грудня 1918, проголосивши відновлення УНР. Лідерами Директорії були В.Винниченко і С.Петлюра.

Тим часом розпалася Австро-Угорська імперія, і 9 листопада 1918 у Львові була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22 січня 1919 у Києві відбулося об'єднання УНР і ЗУНР і створення соборної УНР. Але через декілька днів більшовики знову захопили столицю.

Протягом 1919 року Директорія, яку очолив вже Петлюра, вела

боротьбу не тільки з більшовиками зі сходу, але і з російською Добровольчою армією, що воювала не тільки проти більшовиків, але за відновлення єдиної Російської Імперії. Із заходу УНР почали підпирати поляки, які щойно домоглися незалежності. Вони не одержали від Німеччини своїх споконвічних західних земель і тому за згодою західних держав почали відновлення Польщі у межах до першого її поділу. 25 червня 1919 року поляки цілком захопили ЗУНР.

1920 року Директорія на чолі із С.Петлюрою в боротьбі з більшовиками переорієнтувалася на Польщу. Разом із польською армією Пілсудського українські війська звільнили в травні Київ, але вже в серпні більшовики захопили його знову і почали наступ на Польщу. Червона Армія підійшла до самої Варшави, але була виснажена боями і не змогла продовжувати наступ. За Ризьким договором (1921 р.) між більшовиками і поляками Галичина і Волинь відходили Польщі, а решта України склала УРСР. Закарпаття після розпаду Австро-Угорщини увійшло до складу нової держави - Чехословаччини, а Буковина залишалася за Румунією.

причини Поразки українських національно-визвольних змагань
1. Низький рівень національної самосвідомості українців і, як наслідок, слабка соціальна база визвольного руху. 2. Українську революцію очолила українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян. Інтелігенція була нечисленною, а селянство — політично несвідомим, неосвіченим, неорганізованим, розпорошеним. Робітники, підприємці, поміщики в більшості своїй не підтримали ідею незалежності України. 3. Відсутність єдності в діях українських національних сил, які не пішли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів: УЦР була усунута шляхом перевороту П. Скоропадського; влада гетьмана була повалена в результаті повстання, організованого Директорією УНР; українські комуністи визнавали лише радянську форму правління; не було єдності між УНР і ЗУНР. 4. Несприятлива міжнародна ситуація, відсутність зовнішньої підтримки. Боротьбу проти української революції вели набагато могутніші за неї зовнішні сили.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА VIII. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИНА

РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Лютнева буржуазно-демократична революція та її наслідки для українських земель.
2. Перші кроки на шляху відродження української державності. Створення Центральної Ради та її перші Універсали. Проголошення автономії України.
3. Формування першого українського уряду – Генерального Секретаріату та початок його діяльності.
4. Жовтневий збройний переворот у Петрограді. Ставлення до нього членів Центральної Ради. III Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР.

Теми рефератів

1. Політичний портрет М.Грушевського.
2. Політичний портрет В.Винниченка.
3. Українська національна символіка.

Додаткова література

1. Винниченко В. Відродження нації. В 3 ч. - К., 1990. - Ч.1. - С.31-41, 71-97, 218-227, 274-292, 307-346. Ч.2. – С.13-296.
2. Грушевський М. Українська Центральна Рада та її Універсали. - К., 1991.
3. Кульчицький С. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // Український історичний журнал. - 2005. - № 4. - С.47-70.
4. Пиріг Р. Грушевський і більшовицька влада: ціна політичного компромісу // Дзеркало тижня.. - 2006. - № 37(616). - 30 вересня - 6 жовтня.
5. Романчук О. Ультиматум. - К., 1991.
6. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 років. –К., 1999.
7. Хміль І.С. Політична діяльність В.К. Винниченка // Український історичний журнал. – 1989. - № 7. - С.82-91.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на *перше питання*, слід сказати, що Лютнева революція 1917 р. відкрила нову сторінку в історії української державності, розпочала складний, але дуже важливий етап у її суспільно-політичному й духовному розвитку.

Аналізуючи *друге питання*, необхідно зазначити, що на відміну від Росії, в Україні склалися три центри влади: Виконавчий комітет тимчасового уряду; Рада робітничих і солдатських депутатів; та Українська Центральна Рада на чолі з М.Грушевським, яка стала носієм ідеї національно-

культурного відродження України.

Розкриваючи діяльність Української Центральної Ради навесні та влітку 1917 р., слід проаналізувати положення I та II універсалів, зокрема відмітивши демократизм положень II Універсалу Центральної Ради та сформульованих у ньому національних прав, свобод і вимог, а також його компромісний характер.

У *третьому питанні* необхідно дати чітку оцінку подіям, що відбулися у жовтні 1917р. в Петрограді, відповісти на питання, яку роль при цьому відіграли більшовики на чолі з В.Леніним і які наслідки для долі демократії як в Росії, так і Україні ці події мали.

Готуючи відповідь на *четверте питання*, необхідно звернути увагу на такі моменти. Спроба більшовиків взяти владу в Україні в листопаді 1917 року не вдалася. Радянська влада була встановлена лише в Донецько-Криворізькому басейні, де більшовиків підтримали робітники. На решті території України УЦР зміцнила свою владу. 20 листопада 1917 р. вона видала свій III Універсал, в якому проголосила Україну Українською Народною Республікою (УНР), а також виклала програму своїх майбутніх соціально-економічних перетворень. Бажано проаналізувати текст III Універсалу УЦР, звернувши, зокрема, увагу на те, що він визначив кордони Української Народної Республіки, але, як і два попередніх, містив положення про нерозривний зв'язок з Російською державою.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Відносини Центральної Ради з урядом Радянської Росії. I з'їзд Рад в Харкові.
2. IV Універсал Центральної Ради. Брестський мир і Україна. Окупація України австро-німецькими військами.
3. Переворот П. Скоропадського. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду.

Теми рефератів

1. Політичний портрет П.Скоропадського.

Додаткова література

1. Кульчицький С.В. Українська держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. - 1992. - № 7-8. - С.60-79.
2. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 років. -К., 1999.
3. Хміль І.С. Політична діяльність В.К. Винниченка // Український історичний журнал. - 1989. - № 7. - С.82-91.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на *перше питання*, необхідно почати з I

Всеукраїнського з'їзду Рад, що проходив у Києві 17-23 грудня. Спробуйте дати відповіді на такі запитання:

- які події передували з'їзду?
- на що сподівалися більшовики, виступивши ініціаторами скликання даного форуму?
- чому депутати від більшовиків залишили з'їзд і переїхали до Харкова?

Далі потрібно з'ясувати причини громадянської війни, відзначивши при цьому, що громадянська війна та військова інтервенція в Україні розпочалися раніше, ніж в інших місцях колишньої Російської імперії. На закінчення необхідно підкреслити, що з падінням влади гетьмана П.Скоропадського починається кривава сторінка в історії України.

У **другому питанні**, аналізуючи IV Універсал Центральної Ради, слід підкреслити, що цей документ вперше за останні кілька століть проголошував Україну «самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу». **Це була надзвичайна подія!**

Далі необхідно показати, яке становище склалося в Україні після підписання Брестського мирного договору ("хлібного миру"), дати характеристику політиці німецьких окупаційних військ, що увійшли до України на його підставі.

Третє питання. 29 квітня 1918 р. влада перейшла до гетьмана П.Скоропадського, виразника інтересів великих землевласників. Необхідно проаналізувати діяльність гетьманського уряду, показати, що головна суть перевороту полягала у спробі консервативних сил шляхом зміни парламентської форми правління на авторитарну створити нову державну систему. Далі бажано розкрити зміст та дати виважену оцінку внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана.

ТРЕТЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Боротьба народу України проти окупантів та гетьманської влади. Директорія.
2. Західноукраїнські землі у 1918-1920 рр.:
 - національно-визвольний рух;
 - "Злука" ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р.
3. Завершальний етап громадянської війни в Україні. Отаманщина та її крах.
4. Встановлення Радянської влади на всій території України. Ризький мир 1921 р.

Теми рефератів

1. Політичний портрет С.Петлюри.
2. Нестор Махно: міфи та реальність.

3. Директорія у Вінниці.

Додаткова література

1. Ахинько В. Нестор Махно. – К., 2000.

2. Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Український історичний журнал. - 1989. - №№ 7,9-11; 1990. - №№ 2,4-6,8,12.

3. Косик В. Симон Петлюра. - К., 2000.

4. Петлюра С. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К., 2001.

5. Підбірка матеріалів про перебування Директорії у Вінниці. // Вінницька газета. - 1992. - 15, 21, 29 серпня; 12, 19, 26 вересня; 3, 10, 17, 31 жовтня; 7, 14 листопада.

6. Хміль І.С. Петлюра і петлюрівщина // Український історичний журнал. - 1990. - № 3. - С.107-120.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на **перше питання**, слід підкреслити, що утворення реакційного уряду Скоропадського стало сигналом до збройного виступу Директорії, який закінчився падінням Гетьманату.

Основними подіями доби Директорії були — відновлення влади республіканців, акт злуки УНР і ЗУНР, еволюція влади від парламентської форми правління до авторитаризму. Вирішальною була постійна експансія Радянської Росії в Україну з кінця 1918 р., в результаті якої була встановлена радянська влада. За підрахунками одного з мешканців Києва тих часів, влада в столиці з 1917 по 1920 рр. змінювалась 15 разів.

Однією з найважливіших помилок Директорії було те, що вона так і не встановила повністю свою владу в Україні.

Друге питання. Розпад Австро-Угорської імперії призвів до проголошення 9 листопада 1918 року Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Поява цієї держави стала наслідком дії багатьох чинників і, перш за все, високого рівня національної свідомості західних українців. Революції в Росії та в Західній Європі захитали монархію Габсбургів в Австро-Угорщині та Гогенцолернів у Німеччині, повалили династію Романових у Росії. Держави Центрального блоку зазнали поразки в Першій світовій війні.

У січні 1919 р. перша сесія Української Народної Ради у Станіславі проголосила об'єднання ЗУНР з УНР в єдину державу. Пояснить, якими причинами було зумовлено таке об'єднання, яку роль воно відіграло в ході війни.

Необхідно також розповісти про хід радянсько-польської війни, проаналізувати зміст та значення Ризького мирного договору.

У **третьому питанні** необхідно дати стислу характеристику такого

складного суспільно-політичного явища, як отаманщина, пояснити причини падіння авторитету Директорії серед населення України.

Готуючи відповідь на **четверте питання**, бажано проаналізувати події завершального етапу громадянської війни в Україні, пояснити, чому голова Директорії С.Петлюра пішов на укладення з Польщею Варшавського договору, який викликав обурення галичан і фактично призвів до розколу між лідерами українського національного руху. Далі бажано розповісти про хід радянсько-польської війни, підписання Ризького мирного договору 1921р. та остаточне встановлення Радянської влади. Найважливіша частина відповіді – аналіз підсумків та уроків національно-демократичної революції 1917-1920р.

ТЕМА 9. УКРАЇНА У СКЛАДІ СРСР (1922 – 1939).

У 1919 р. ще в умовах громадянської війни більшовики запроваджують нову політику, яка дістала назву «воєнний комунізм». В основі цієї політики лежав насильницький злам економічної системи, яка досі ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, приватній ініціативі, неутручанні держави у виробничу діяльність. В країні запроваджувався товарообмін без посередництва грошей. **Основні напрямки політики «воєнного комунізму»:**

- націоналізація промисловості, фінансів, транспорту, системи зв'язку. Для управління господарським життям створювалася Українська Рада народного господарства;
- ліквідація великих поміщицьких, державних і церковних господарств. На їх місці утворювались радгоспи, комуни, артілі;
- встановлення державної монополії на найважливіші продовольчі товари.

Політика «воєнного комунізму» загострила післявоєнну економічну розруху і викликала масове незадоволення населення. В Україні розгорталась повстанська боротьба селян. Лише в 1921 р. тут було вбито 1800 членів комітетів «незаможних селян», які здійснювали продрозкладку. Останнім аргументом, який переконав більшовиків «відійти від Маркса», було повстання військового гарнізону міста-фортеці Кронштадт і моряків Балтійського флоту в лютому—березні 1921 р. Для його придушення через те, що армійські частини виявилися ненадійними, направили делегатів X з'їзду РКП(б) і комуністів Петрограда.

Нова економічна політика (НЕП).

З метою збереження влади більшовики вдалися до політичних методів подолання кризи. Вимушеною реакцією став відхід від спроб замінити ринковий механізм директивним управлінням. Цей відступ дістав назву «нова економічна політика» (НЕП) і охоплює період з 1921 по 1928 рік. Поштовхом до запровадження цієї політики стали рішення X з'їзду РКП(б) у

березні 1921 року.

Незважаючи на всі труднощі, нова економічна політика мала успіх. У 1923 р. вдалося покінчити з голодом. Неп дав змогу здійснити те, чого раніше не вдалося досягти силою зброї — ліквідувати повстанський рух. Селяни змирилися з новою владою і почали відвертатися від повстанців. Нестор Махно, втративши соціальну опору, у серпні 1921 р. з кількома десятками вірних соратників прорвався до Румунії. Остання спроба прибічників С.Петлюри підняти антибільшовицьке повстання в Україні (рейд Тютюнника з Польщі) в листопаді 1921 р. закінчилася крахом: загін Тютюнника був ущент розгромлений кіннотою Г.Котовського під містечком Базар на Житомирщині.

Більшість населення підтримувала неп, адже було забезпечено поліпшення умов життя робітників і селян. Правлячий режим досягнув політичної стабілізації в суспільстві.

Причини переходу до Нової економічної політики	
глибока соціально-економічна і політична криза влади; масові повстання в сільській місцевості, виступи в містах, армії та на флоті; неможливість реалізації ідеї побудови соціалізму і комунізму шляхом ліквідації ринкових відносин в умовах розореної війнами країни; намагання утримати владу в будь-який спосіб; спад революційної хвилі на Заході. Необхідність відкладення «світової» революції на невизначений термін.	

Мета НЕПу	
ліквідація загрози нової громадянської війни; необхідність врятувати більшовицький режим в умовах міцніючого опору селянства політиці продрозкладки; покращення економічного становища країни, що перебувала в умовах міжнародної ізоляції.	
ОСНОВНІ ЗАХОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	
Промисловість	часткова денационалізація (оренда та передача в приватну власність дрібних та середніх підприємств при збереженні в руках держави так званих «командних

	висот в економіці», під якими розумілися великі промислові підприємства, залізниці, банки, надра тощо); концесії.
Сільське господарство	заміна продрозкладки продподатком, який був в 2 рази меншим та відомим селянину до початку посівних робіт; дозвіл на оренду землі; дозвіл на застосування найманої праці.
Торгівля і обмін	відновлення торгівлі (державної, кооперативної, приватної); ліквідація безоплатних послуг.
Фінанси	відновлення грошово-фінансової системи (запровадження твердої валюти — червінця). •
Система управління	децентралізація: запровадження горизонтальної системи управління (система трестів)
Трудові відносини	система вільного найму робочої сили; матеріальне стимулювання праці; дозвіл на приватне підприємництво.

Особливості впровадження непу в Україні

- неп було запроваджено пізніше, ніж в інших радянських республіках;
- запровадження непу супроводжувалося боротьбою із селянським повстанським рухом;
- податки на селян були вищими, ніж в інших радянських республіках.

Наслідки

- швидке відновлення сільського господарства, промисловості, транспорту;
- відновлення і розвиток торгівлі;
- зростання кількості міського населення;
- підвищення продуктивності праці;
- підвищення рівня життя населення;
- прискорення соціальної диференціації в місті, поява «нової буржуазії»;

- прискорення розшарування селянства;
- наростання економічної нестабільності, періодичні економічні кризи.

У грудні 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив ідею створення Союзу. 30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу та Союзний договір.

Зміст Союзного договору полягав у тому, що:

1. Незалежні радянські республіки добровільно і на рівноправних засадах вступають у державний союз.

2. До компетенції союзного уряду входили зовнішня торгівля, військово-морські та іноземні справи, залізничний транспорт і поштово-телеграфний зв'язок, утворювались відповідні загальносоюзні наркомати.

3. До компетенції республіканських урядів були віднесені внутрішні справи, освіта, юстиція, землеробство та соціальне забезпечення.

Через те, що реальна влада в республіках належала єдиній Всесоюзній комуністичній партії, їх суверенні права залишалися фіктивними.

У процесі створення СРСР план федеративного об'єднання республік було підмінено планом «автономізації». Республіки фактично втратили свою незалежність і поступово перетворювалися на звичайні адміністративні одиниці унітарної держави. На багато десятиріч доля українського народу була поставлена в залежність від політики центру, який ототожнювався з ЦК ВКП(б), союзним урядом та союзними відомствами, що знаходилися у Москві.

Політика українізації в 20-х рр.

Український різновид політики коренізації дістав назву «українізація». Початком українізації можна вважати вихід декрету РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та декрет від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови».

Перед місцевим апаратом ставилися вимоги поповнення своїх лав за рахунок місцевих кадрів, користування мовою місцевого населення в державних установах і закладах, сприяння розвитку національної культури. Відбулася посилені українізація партії і державного апарату. Державні службовці змушені були складати іспити з української мови. Частка українців у КП(б)У зросла у 1933 році до 60%; у ЦК КП(б)У у 1924 р. українці становили 16%; 1925 — 25%; 1930 — 43%. Центром українізації став наркомат освіти. Очолив його з 1927 р. Микола Скрипник. Українська освіта успіхами значною мірою завдячувала його діяльності.

У 1929 р. проводили навчання українською мовою понад 80% загальноосвітніх шкіл, понад 75% технікумів і 30% інститутів.

Якщо в 1922 р. республіка мала до десятка україномовних газет і журналів, то в 1933 р. їх було 373. Почався процес дерусифікації міст, якому сприяв масовий наплив селян, що тікали від колективізації. Слід зазначити,

що російська бюрократична верхівка чинила опір українізації. Уже в другій половині 20-х років українізація зазнала перших ударів.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Індустріалізація країни. В.Ленін писав, що фундаментом соціалізму може бути тільки велика машинна індустрія. Сталін не був сильним теоретиком, але в цей критичний момент він висунув привабливе гасло. Відкидаючи заклики свого супротивника Льва Троцького відновити намагання поширити революцію в інші країни як нереалістичні, Сталін спонукав партію до будівництва «соціалізму в одній, окремо взятій країні», інакше кажучи, до перетворення СРСР — якнайшвидше і за будь-яку ціну — на сучасне індустріальне суспільство. Якщо будуть здійснені ці швидкі перетворення, Радянський Союз зможе вистояти проти капіталістичних ворогів і продемонструвати, що комунізм є найефективнішим шляхом до прогресу. Оскільки підтримка такої програми селянами виглядала малоімовірною (лише один селянин із кожних 125 був комуністом), Сталін закликав до «революції згори», тобто насадженої ним, партією та урядом.

З погляду промислового розвитку перший п'ятирічний план був сприятливим для України. Вона отримувала понад 20 % загальних капіталовкладень, а це означало, що з 1500 нових промислових підприємств, споруджуваних в СРСР, 400 припадали на Україну. Деякі з цих заводів були гігантських масштабів. Зведений у 1932 р. зусиллями 10 тис. робітників Дніпрогес був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Найбільшими в своїх категоріях були також новий металургійний комбінат у Запоріжжі й тракторний завод у Харкові. В Донецько-Криворізькому басейні поставало стільки нових заводів, що весь район виглядав, як одне величезне будівництво.

Однак у другій і третій п'ятирічках республіка отримала непропорційно малі капіталовкладення. Посилаючись на те, що на випадок війни промислові центри України були б надто вразливими для нападу, економічні планувальники в Москві вирішили зосередити зусилля на розвитку промислових центрів Уралу. Тому з 4500 заводів, що будувалися протягом другої п'ятирічки (1933—1937 рр.), лише 100 знаходилися на Україні. У наступній п'ятирічці частка України в капіталовкладеннях ще помітніше зменшилася: з 3000 запланованих заводів республіка отримувала лише 600. Проте спорудження тисяч нових заводів протягом якогось десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн.

індустріалізація	
Мета	подолання економічної відсталості; забезпечення економічної незалежності країни;

	створення економічної бази для зміцнення обороноздатності країни; створення економічної бази побудови соціалізму.
Термін проведення	1927/1928 — кінець 1930-х рр. (перша, друга і третя п'ятирічки)
Характер	Імпортозамінна

Наслідки індустріалізації України

Індустріалізація мала неоднозначні наслідки для України.

Позитивним було те, що вона:

- з аграрної республіки перетворилася в індустріальну;
- прискорився процес урбанізації;
- сформувався національний український робітничий клас і технічна інтелігенція.

Негативні наслідки:

- пограбування та поневолення села;
- масові репресії;
- ліквідація НЕПу і запровадження командно-адміністративної системи в економіці, що сприяло остаточному утвердженню тоталітарного режиму в СРСР;
- знищення решток економічної самостійності України.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

Основними елементами колективізації були: примусове усупільнення землі, засобів виробництва, позбавлення селян права розпоряджатись вирощеною продукцією через обов'язкові поставки державі за значно нижчими, ніж ринкові, цінами, ліквідація куркульства як класу.

Колективізація — це відчуження селян від власності, яке створювало економічний фундамент під тоталітарним радянським режимом. Вона проводилась для того, щоб забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, тобто полегшити викачування селянських ресурсів у державний бюджет, ліквідувати на селі приватну власність, перетворити селянина на найманого працівника на державній землі. Оскільки більшовики були щиро переконані, що соціалізм несумісний з приватною власністю і будь-який власник є потенційним ворогом пролетарської держави, ліквідація приватної власності селянина на землю перетворювалася на важливе ідеологічне завдання партії.

Мета та характер колективізації	
Мета	забезпечення міста коштами на потреби індустріалізації;

	ліквідація «аграрного перенаселення»; поширення контролю держави за приватним сектором сільського господарства (повне одержавлення економіки); ліквідація куркульства як класу; збільшення товарності сільського господарства; спроба налагодити ефективне сільськогосподарське виробництво.
Термін	1929—1937 рр.
Основні заходи	насильницьке створення колгоспів; розкуркулення; обмеження переселення селян до міст (1932—1933 рр. — запровадження паспортів, які видавалися лише мешканцям міст. Селянам не дозволялося залишати колгоспи без підписання адміністрацією угоди з майбутнім роботодавцем.

Етапи колективізації в УСРР (УРСР)

1929—1930 рр. – час прискореної колективізації, яка перетворилася по суті в комунізацію. Село поринуло у вир самознищення, селянство почало продавати або забивати худобу, ховати або псувати реманент. У 1928—1929 рр. в Україні було знищено до 50 % поголів'я худоби

1930 р. - маневр сталінського керівництва з перекладенням відповідальності на місцеві партійні й радянські органи (стаття Й. Сталіна на початку березня 1930 р. «Запаморочення від успіхів», постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі»). Почався масовий вихід з колгоспів.

1931—1933 рр. - новий етап суцільної колективізації, прискорення її темпів, закінчення в основному колективізації в Україні (було об'єднано в колгоспи 70% селянських господарств).

1934—1937 рр.- завершальний етап колективізації. У 1937 р. колгоспи об'єднували 96,1% посівних площ.

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932-1933 РР.

У 1932 –1933 рр. український народ пережив найстрашнішу трагедію у своїй історії – штучний голодомор. Найважливішим у трагедії голоду є те, що його можна було уникнути. Сам Сталін заявляв: «Ніхто не може заперечити того, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував 1931 р.» Як указують Р. Конквест і Б. Кравченко, врожай 1932 р. лише на 12% був меншим середнього показника 1926—1930 рр. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава систематично конфісковувала більшу їх частину для власного вжитку. Ігноруючи заклики й попередження українських комуністів, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44%. Це рішення й

та жорстокість, із якою режим виконував його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який можна назвати не інакше як штучним.

Організуючи штучний голодомор, сталінське керівництво переслідувало подвійну мету: покарати селянство як клас за опір колективізації; ослабити саме українське селянство як соціальну базу національно-визвольного руху. На думку С.Кульчицького, прямі втрати від голодомору 1933 р. становлять від 3 до 3,5 млн. осіб. Повні втрати (з урахуванням зниження народжуваності) від 4,3 до 5 млн.

У листопаді 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», в якому Голодомор «визнається актом геноциду Українського народу...як наслідок...зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР».

Ця трагедія залишила глибокий слід у психології людей. У їхніх душах надовго поселився страх, а страх перед владою – невід’ємна ознака тоталітарного режиму.

На створення атмосфери страху та абсолютної покори був спрямований і масовий терор 30-х років. Починаючи з 1929 р., репресії трьома хвилями прокотилися по Україні:

1929 – 1931 рр. – примусова колективізація, розкуркулення, ліквідація Української автокефальної православної церкви, сфабрикований процес “Спілки визволення України”.

1932 – 1934 рр. – голодомор, постишевський терор, так звана “кіровська” хвиля.

1936 – 1938 рр. – “єжовщина”, або “Великий терор”.

Тоталітарна централізація держави супроводжувалася знищенням будь-якої національної самобутності та фактичним відродженням русифікаторської політики в Україні. Усунення М.Скрипника з посади наркома освіти ознаменувало кінець політики українізації. Пошуки “націоналістів”, “ворогів народу” призвели до загибелі багатьох діячів української культури.

У 30-ті рр. по суті були ліквідовані всі паростки незалежності України як національної держави. В новому варіанті російської імперії під назвою СРСР Українська РСР стала фактично безправною провінцією, позбавленою навіть тієї крихти самостійності, яку мала в перші роки радянської влади.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1921 — 1939 РР.

Назва держави	Українські землі, що входили до її складу	Територія (тис.км ²)	Населення (тис.чол.)
Польща	Східна Галичина,	132,2	8900

	Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина		
Румунія	Північна Буковина, Хотинщина, Південна Бессарабія, Марморощина	17,6	1240
Чехословаччина	Закарпатська Україна	14,9	735
Разом		164,7	10875

**Становище українських земель у складі Польщі, Румунії,
Чехословаччини та СРСР**

Статус у складі інших держав	
Польща	Східна Галичина — до 1923 р. автономія. Решта українських земель (Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Посяння) входили до складу польських воєводств
Румунія	За Сен-Жерменським договором Буковина увійшла до складу Румунії. У 1920 р. послі Англії, Франції, Італії, Японії Бессарабським протоколом визнали і затвердили захоплення краю Румунією.
Чехословаччина	Землі Закарпаття увійшли до складу ЧСР згідно із Сен-Жерменським договором на правах автономії, але реально статус автономії отримали лише в 1938 році.

Отже, розчленовані між трьома державами, західноукраїнські землі відчували всі труднощі дискримінаційної та асиміляторської політики урядів Польщі та Румунії. Чехословаччина була єдиною державою, уряд якої виявив деяку турботу про своїх українських підданих. Загалом протягом перебування у складі інших держав західноукраїнські землі зберігали аграрний характер своєї економіки.

РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ		
Польща	Румунія	Чехословаччина
Аграрно-сировинний придаток, наявні окремі промислові центри	Аграрно-сировинний придаток.	Аграрно-сировинний придаток, хоча уряд країни здійснював значні капіталовкладення

Аграрна реформа			
Українські селяни зазнали дискримінації, колишні поміщицькі землі заселялися осадниками-поляками	Мала обмежений характер	Реформа супроводжувалась розвитком інфраструктури краю	

Оскільки природу взаємин українців з урядами держав, до складу яких входили українські землі, у міжвоєнні роки здебільшого формували самі ці уряди, то діяльність українців у цей період по суті являла собою відповідь на урядові ініціативи. Українці в основному лишалися в опозиції до уряду, виражаючи це або легальними засобами, що не становили загрози для їхнього становища, або насильницькими революційними методами, без огляду на наслідки. Перший із цих двох підходів набув куди більшого поширення.

Хоч «легальники» ніколи не відступали від своєї мети — рано чи пізно об'єднати всіх українців у незалежній державі, вони зосередили зусилля на збереженні тих здобутків, які завоювали українці під владою Австрії. Вони брали участь у політичній системі через легальні українські партії, перебудовували й поширювали кооперативний рух і намагалися захистити українське шкільництво. Розвиваючи цей «органічний сектор» українського суспільства, «легальники» сподівалися, що українці будуть краще підготовленими до здобуття незалежності, коли для цього виникне нагода.

У міжвоєнний період з'явився також якісно новий різновид українського націоналізму – інтегральний націоналізм. Ще перед тим як була остаточно сформульована ідеологія інтегрального націоналізму, в Галичині й особливо серед емігрантів у Чехословаччині виникли розпорошені групи майбутніх учасників руху. В 1920 р. невелика група офіцерів підпільно заснувала у Празі Українську військову організацію (УВО), що прагнула продовжити збройну боротьбу проти польської окупації. Згодом її командиром було обрано полковника Євгена Коновальця — галичанина, котрий очолював загони січових стрільців у східних українських арміях. Прекрасний організатор і тонкий політик, Коновалець швидко став незаперечним лідером інтегральних націоналістів у міжвоєнний час. У 1929 р. на основі УВО була створена Організація Українських Націоналістів.

Становище західноукраїнських земель у складі інших держав

	Польща	румунія	чехословаччина
Український національно-визвольний рух	Розвинутий, масовий, організований	Слабко розвинутий, організований	Розвинутий, організований

Становище української церкви	Переслідування православної церкви. Навернення на католицизм. Права УГКЦ захищалися конкордатом Польщі з Папою Римським (1925 р.) і авторитетом А.Шептицького	Румунський патріархат підпорядкував собі православні єпархії Бессарабії і буковинську митрополію. Українські священики зазнавали дискримінації.	Уряд ЧСР не втручався у релігійні справи.
Розвиток української освіти	Гальмування розвитку української освіти, її полонізація. Обмеження щодо українців під час вступу до вузів.	У 1934 р. остаточно ліквідована українська освіта.	Динамічно розвивалася початкова, середня, спеціальна і вища освіта

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА IX. УКРАЇНА У СКЛАДІ СРСР (1922 – 1939).

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

- Соціально - економічне та політичне становище в Україні на початку 20-х років:
 - наслідки громадянської війни та іноземної інтервенції;
 - голод 1921-1923 рр.
- Розвиток України в умовах нової економічної політики:
 - необхідність переходу до непу;
 - суть та соціально-економічні наслідки нової економічної політики.
- Національно-державне будівництво в Україні. Створення Союзу РСР. Політична оцінка договору від 30 грудня 1922р.
- Українізація: зміст та наслідки.

Теми рефератів

- Сталінізм і Україна.

2. Політичний портрет В. Леніна.

Додаткова література

1. Амонс А. Замовчувати неприпустимо. Відповідь на статтю «Биківня: бізнес на кістках – таємно розстріляли і тихо поховали» // Дзеркало тижня. - № 3(632). - 2007. - 27 січня - 2 лютого.
2. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX ст.: Історіографічний нарис. – Вінниця, 2005.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992.
4. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - К., 1999.
5. Українізації 20-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В.А.Смолія. - К., 2003.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на **перше питання**, з'ясуйте економічні, соціальні та політичні наслідки громадянської війни для України, поясніть, що таке політика «воєнного комунізму», які її основні риси. Висвітліть причини та наслідки голоду 1921-1923 рр.

Приступаючи до висвітлення **другого питання**, спробуйте пояснити, чим був зумовлений перехід до непу, в чому відмінність непу від суспільно-політичних відносин, що існували у царській Росії. Покажіть роль Леніна у виробленні нової економічної політики. Бажано також проаналізувати наслідки непу для суспільства, навести конкретні приклади позитивних змін, що сталися у народному господарстві впродовж 1921-1929 рр., пояснити, чому після смерті Леніна НЕП почав згортатися.

У **третьому питанні** слід розповісти про концепцію державного будівництва, запропонованого та впровадженого більшовиками на початку 20-х років, проаналізувати основні умови союзного договору від 30 грудня 1922р., викласти свою точку зору щодо того, наскільки вигідним він був для українського народу.

Готуючи відповідь на **четверте питання**, зверніть увагу на те, що український різновид політики коренізації дістав назву «українізація». Початком українізації можна вважати 1923 р., а її завершенням – 1933, коли з посади наркома освіти було усунено М.Скрипника, який незабаром покінчив життя самогубством. Слід зазначити, що на початок 30-х рр. в Україні в цілому було подолано неписьменність, широко здійснювалась підготовка спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, відкривались українські школи та вищі навчальні заклади. Але культурний розвиток проходив за умов повної ідеологізації всього суспільства, масових репресій, переслідувань інакомислячих, особливо інтелігенції. Політика українізації замінювалася поверненням політики русифікації.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Індустріалізація в Україні: мета, методи здійснення та наслідки.
2. Запровадження колгоспного ладу. Голодомор 1932-1933 рр.
3. Політичні процеси 30-х років в Україні. Кінець українізації.

Теми рефератів

1. Сталінізм і Україна.
2. Політичний портрет Й.В.Сталіна

Додаткова література

1. Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів. - К., 1990.
2. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні»// Урядовий кур'єр. - 2006. - 28 листопада.
3. Зімон Г. Чи був голодомор 1932-1933рр. інструментом "ліквідації" українського націоналізму? // Український історичний журнал. - 2005. - №2. - С.118-131.
4. Даниленко В., Касьянов І., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.
5. Конквест Р. Жнива скорботи. - К., 1993.
6. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - К., 1999.
7. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». - К., 1991.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Перше питання. Розповідаючи про індустріалізацію, необхідно підкреслити, що вона вивела республіку, як і всю країну, на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінила структуру народного господарства, зокрема, співвідношення між промисловістю та сільським господарством, між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання у валових обсягах продукції промисловості. Проте слід переконливо показати, якою ціною та якими методами це було зроблено. Чи виправдані ці методи історією?

Готуючи відповідь на **друге питання**, необхідно підкреслити, що найважливіші наслідки для країни мала сталінська примусова та насильницька колективізація. Мільйонами жертв сплатила за це Україна: лише один голодомор 1932-1933 рр. забрав життя близько 5млн. українців. Це був справжній геноцид проти українського народу.

Розглядаючи **третє питання**, доведіть, що період 1921-1941 рр. увійшов в історію України як найтрагічніший. Антидемократизм і терор як форми і методи суспільно-політичних відносин стали головними засобами здобуття Сталіним та його прибічниками безмежної влади. Наслідки репресій були жахливими. Наведіть конкретні приклади з цього приводу.

ТРЕТЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Радянська Україна напередодні Великої Вітчизняної війни.
2. Західна Україна між двома війнами:
 - соціально-економічне становище українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини;
 - національно-визвольний рух. Створення і діяльність ОУН.

Теми рефератів

1. «Радянська» західноукраїнських земель: зміст та наслідки.
2. Політичний портрет С.Бандери.

Додаткова література

1. Вегеш М. Карпатська Україна (1938-1939).—Ужгород, 1993.
2. Даниленко В., Касьянов І., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.
3. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». - К., 1991.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Готуючи відповідь на **перше питання**, з'ясуйте, які зміни відбулися у соціально-економічному розвитку УРСР в умовах початку II світової війни.

При підготовці **другого питання**, слід використати таблицю, наведену вище, у якій зроблено порівняльний аналіз розвитку українських земель, що перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Окремо слід зупинитися на становленні та розвитку українського національно-визвольного руху.

ТЕМА 10. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(1939 – 1945)

Приступаючи до вивчення цієї теми, студентам треба пам'ятати і усвідомлювати, що Друга світова війна є найбільш трагічною і жорстокою подією XX ст. Ця війна була небувалою за масштабами і жертвами в усій світовій історії. Вона тривала шість років, втягнула в свою орбіту 80% населення Землі, забрала десятки мільйонів життів.

Студенти повинні знати, що напередодні Другої світової війни українські землі перебували під владою чотирьох держав: СРСР (Українська РСР); Польщі (Галичина, Підляшшя, Берестейщина, Волинь); Румунії (Північна Буковина з Хотинським, Ізмаїльським та Акерманським повітами Бессарабії); Чехословаччини (Закарпаття).

Підписанням пакту Молотова-Ріббентропа і, особливо, таємного додаткового протоколу дві держави – гітлерівська Німеччина та сталінський Радянський Союз – прискорили розв'язання Другої світової війни, яка

розпочалась 1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу. Цього ж місяця, у результаті вступу радянських військ до Західної України та Західної Білорусії, до складу СРСР відійшли території площею близько 200 тис. кв. км., на яких проживало 13 млн. осіб.

Студентам варто звернути увагу на те, що радянські війська принесли в Західну Україну репресивний режим. У краї розгорнувся масовий терор, жертвами якого стали як окремі особи, так і цілі групи населення. Арешту підлягали діячі політичних партій і громадських організацій, власники підприємств, чиновники, священники, заможні селяни й усі ті, кого вважали противниками колективізації.

Включення до складу СРСР Західної України супроводжувалось насильницькою колективізацією, масовими переслідуваннями й арештами місцевого населення.

Відповідно до німецько-радянських договорів Бессарабія та Північна Буковина належали до сфери інтересів Радянського Союзу. Тому 28 червня 1940 року радянські війська під командуванням Г. Жукова перейшли Дністер і встановили свій контроль над Бессарабією та Північною Буковиною. Входження цих земель до складу України цілком відповідало бажанням українського населення, яке перебувало у складі Румунії.

Таким чином, з одного боку, процес приєднання західноукраїнських, бессарабських і буковинських земель до Радянської України мав тяжкі наслідки для населення, що зазнало страждань від репресій і соціальних експериментів сталінського режиму. Разом з тим, уперше за багато століть у межах однієї держави опинились майже всі території, що були заселені етнічними українцями.

22 червня 1941 року о 3-й годині 30 хвилин війська Німеччини перетнули радянський кордон. Повітряні атаки були здійснені на Львів, Житомир, Рівне, Київ, Одесу, Севастополь. Раптовість дозволила ворогу захопити ініціативу, через це радянські війська зазнали значних втрат у живій силі й техніці, особливо в літаках.

Оборона Києва – одна з найяскравіших сторінок Другої світової війни – тривала понад 80 днів. Навколо міста було створено три лінії оборони. На допомогу армії в столиці було сформовано 13 винищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення. Лише 17 вересня Й.Сталін дозволив покинути Київ, але вже було пізно. У полон потрапило 650 тис. радянських воїнів. Проте й німецькі війська зазнали втрат: на Київському напрямку загинуло понад 100 тис. німецьких солдат і офіцерів.

Далі увага студентів повинна бути зосереджена на характеристиці німецького порядку в Україні. Варто вказати, що протягом одного року німецькі війська та їх союзники окупували територію України. Спочатку гітлерівці розділили територію України на такі адміністративні райони:

1. «Дистрикт Галичина», який входив до складу генерал-губернаторства Польщі (Львівська, Дрогобицька, Станіславська та

Тернопільська області).

2. Рейхскомісаріат України, до складу якого входили Правобережна Україна, більша частина Лівобережної та південні райони України.

3. Прифронтowa зона, до якої увійшли східні райони України аж до Азовського моря й Кримський півострів, потрапляла під владу військової адміністрації;

4. «Трансністрія» - нова румунська провінція, територія якої охоплювала Одеську, Чернівецьку, південні райони Вінницької та Миколаївської областей.

На Закарпатті угорська влада створила окрему адміністративну одиницю – Підкарпатську територію з центром в Ужгороді.

Студенти повинні знати, що нацисти на окупованій території проводили тотальний терор. Найбільше загинуло мирних громадян – українців, євреїв, росіян та представників інших національностей – у Бабиному Яру в Києві (понад 150 тис.), у Дробицькому Яру в Харкові (30 тис.), у Доманівці й Богданівці на Одещині (понад 50 тис.).

Щоб запобігти опору, німці запровадили систему колективної відповідальності за акт терору чи саботажу. Розстрілу підлягали 50% від загальної кількості заручників – євреїв і 50% - представників інших національностей (українців, росіян та ін.). Загалом на території України німецько-фашистськими окупантами було знищені 4,5 млн. мирних жителів.

Окрім масових розстрілів, засобом винищення мирного населення мав бути голодомор. Є свідчення, що в листопаді 1941 року в Східній Пруссії Гітлер провів нараду з найвищими чинами СС, на якій було ухвалено рішення про створення штучного голоду в Україні. Німецька адміністрація в грудні 1941 року вирішила збільшити обсяг продовольчого постачання рейху з України.

До березня 1943 року з України в Німеччину вивезено 5950 тис. т пшениці, 1372 тис. т картоплі, 2120 тис. голів худоби, 49 тис. т масла, 220 тис. т цукру, 400 тис. голів свиней, 406 тис. голів овець. До рейху були відправлені 1 млн. фруктових дерев і навіть український чорнозем.

Варто звернути увагу студентів і на те, що німецький терор на теренах України змінив суспільний настрій. За словами відомого українського історика М. Ковалю, «там, де німців 1941 року зустрічали з хлібом та сіллю, у 1942 році вже ставили міни».

Особливістю українського руху Опору стала наявність двох напрямків боротьби. У цей час в Україні діяли: прибічники Радянського Союзу, які боролися проти вермахту; українські націоналісти, що намагалися воювати на два фронти – як проти нацистів, так і проти радянської влади.

Джерелами формування радянського партизанського руху Опору стали:

- комуністи й комсомольці, яких залишили в тилу ворога для підпільної діяльності;

- солдати й офіцери, які опинились в оточенні;
- утікачі з німецьких гетто та концтаборів;
- патріотично налаштоване місцеве населення.

Формами боротьби народних месників були:

- напади на німецькі гарнізони, військові об'єкти, комунікації тощо;
- диверсії в тилу ворога;
- створення радянських районів у німецькому тилу;
- пропагандистська робота серед місцевого населення.

За підрахунками істориків, у роки війни партизани України знищили 500 тис. німецьких окупантів та їхніх пособників, 407 німецьких гарнізонів, комендатур, поліцейських установ, 5 тис. ешелонів, 1,5 тис. танків, 200 літаків, 600 мостів тощо.

Серед видатних партизанських діячів України можна назвати С.Ковпака, О.Федорова, С.Руднева, О.Сабурова, М.Наумова, Я.Мельника, П. Куманюка та інших.

За різними оцінками істориків, у радянському Русі Опору в Україні взяли участь від 100 тис. до 500 тис. партизанів. 95 з них нагороджені званнями Героїв Радянського Союзу (С.Ковпак, О.Федоров – двічі), а 183 тисячі нагороджені орденами та медалями.

Студенти повинні знати також про те, що під час війни в Україні діяв і український національний рух Опору, який прагнув використати її як можливість відновлення незалежності Української держави. Різні фракції ОУН – під проводом С.Бандери ОУН(Б) та під проводом А.Мельника ОУН(М) – хотіли використати з цією метою співробітництво з фашистською Німеччиною, але ці спроби виявилися марними. Ще до нападу на СРСР за домовленістю з німецькими спецслужбами з оунівців були створені два батальйони: «Нахтігаль» та «Роланд». ОУН намагалася використати ці формування для зміцнення української влади, німці – для каральних акцій проти поляків та євреїв.

На початку червня 1941 року батальйон «Роланд» направили в район Кимпулунга в Південній Буковині, де він увійшов до складу 11-ї німецької армії групи «Південь».

Перед українським підрозділом були поставлені завдання:

- забезпечувати охорону шляхів, якими просувалися німецькі війська;
- створити відділи українського самозахисту в містах і селах;
- здійснювати охорону шляхів та постачати продовольство;
- організовувати допомогу в евакуації військовополонених, охорону промислових і транспортних об'єктів тощо.

У кінці липня 1941 року український підрозділ «Нахтігаль» отримав наказ просуватися в напрямку Одеси, а в середині 1941 року він був направлений до Фокушан (тепер Молдова), роззброєний і перевезений до

Маєрлінга біля Відня.

У березні 1942 року батальйон «Роланд» перевели в Білорусь для охорони ліній комунікацій і боротьби з радянськими партизанами в районі Могильов – Вітебськ - Лепель.

Командування українських батальйонів постійно висловлювало незадоволення гітлерівською політикою в Україні. Тому наприкінці листопада 1942 року батальйон «Роланд» було роззброєно в Могильові й розформовано. Українських офіцерів перевели до Львова, де 8 січня 1943 року ув'язнили в тюрму гестапо, але згодом деякі з них, зокрема Р.Шухевич, зуміли втекти і приєднатися до Української повстанської армії.

Увагу студентів повинен привернути Акт відновлення Української держави, який був проголошений 30 червня 1941 року в зайнятому німцями Львові. Фашисти негативно віднеслися до цього. С.Бандера та Я.Стецько були заарештовані. Тому наприкінці 1941 року ОУН(Б) взяла курс боротьби проти гітлерівців, тоді як ОУН(М) виявила більше лояльності до німецької влади.

Перше українське збройне формування – «Поліська Січ» Тараса Бульби (Боровця) – з'явилося на Волині. В серпні 1941 року Т. Боровець зробив спробу об'єднати розрізнені українські партизанські загони, що діяли в лісах Волині, для створення єдиної української армії. Як результат цього, восени 1941 року був створений спільний штаб, начальником якого став полковник П.Смородський, а командувачем - Тарас Боровець.

У жовтні 1941 року це військове формування отримало назву – Українська повстанська армія – «Поліська Січ» (УПА-ПС). Формация діяла в районі міст Олевськ, Людвиполь та Сарни. У листопаді 1941 року «Поліська Січ» була оточена німцями й роззброєна, але навесні 1942 року знову відновила діяльність. Чисельність загону нараховувала 5-8 тис. осіб.

Після того, як німці спробували розпустити Січ і використати українських вояків для каральних акцій, за наказом Т.Боровця його бійці перейшли на нелегальне становище й почали збройну боротьбу з німцями та більшовиками. Це стало зародження Української повстанської армії. 14 жовтня 1942 року вважається днем утворення УПА.

У лавах ОУН – УПА за різними підрахунками було 20-40 тис. осіб. Крім двох фронтів (радянського та німецького), які тримала УПА, повстанцям довелося розгорнути й третій фронт проти польських партизанів Армії Крайової (АК). Поляки намагалися взяти під свій контроль території, які, на їхню думку, історично належали Польщі. Період протистояння ОУН – УПА та АК український історик О.Субтельний назвав «українсько-польською різаниною».

Серед найбільших військових операцій можна вважати напад УПА 19 серпня 1942 року на станцію Шепетівка, бойові дії в 1943 році на Волині та Поліссі. Підрозділи УПА здійснювали рейди на Правобережжя, Буковину, Закарпаття, Підляшшя, Посяння, більша частина рейдів мала бойовий

характер, інша – переважно пропагандистський.

У 1943 році, коли радянські війська вступили на територію України, УПА опинилася перед загрозою війни на два фронти. З літа 1943 року почастішали сутички УПА з радянськими партизанами. Радянська сторона та гітлерівці трактували УПА як бандитів, «ворогів народу».

Варто звернути увагу студентів на те, що в зв'язку з перемогою Радянської Армії під Сталінградом та на Курській дузі починається визволення радянської території, в тому числі і України, від фашистських загарбників. Внаслідок успішних операцій радянських військ під Києвом (листопад 1943 р.), на Корсунь-Шевченківському виступі (січень 1944 р.), Рівненсько-Луцькому напрямку (січень-лютий 1944 р.), Нікопольсько-Криворізькому напрямку (січень 1944 р.), Проскурівсько-Чернівецької операції (березень-квітень 1944 р.), Умансько-Ботошанської операції (березень-квітень 1944 р.), успішних боїв за Крим (квітень-травень 1944 р.), Львівсько-Сандомирської операції (липень-серпень 1944 р.) та Карпатсько-Ужгородської операції (жовтень 1944 р.) завершилось визволення всієї території України.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 10: УКРАЇНА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Причини характер і початок II світової війни. Українське питання в міжнародній політиці напередодні та на початку війни.
2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Місце України в політичних і військових планах Гітлера.
3. Оборонні бої радянських військ в Україні. Причини поразок Червоної Армії на початку війни.

Теми рефератів

1. Пакт Риббентропа-Молотова: погляд крізь українську призму.
2. Як починалася II світова війна?

Додаткова література

1. Йшли полки по Україні. - К., 1990.
2. Гинцберг Л. Гитлер и Сталин: Дружба, скрепленная кровью. //Независимая газета. – 1991. - 19 декабря.
3. Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку другої світової війни. // Український історичний журнал. 1998. - № 9. - С. 30-41
4. Курносів Ю.О. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. //Український історичний журнал. - 1993. - № 2. - С. 80-87
5. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945 рр. - К.,1992.

6. Клоков В.И. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны. - К., 1979.
7. Коваль М.В., Клоков В.І., Лисенко О.Є. та інші. Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941-1945. - К., 2000.
8. Коваль М.В. Україна в Другій світовій, Великій Вітчизняній війнах (1939-1945.) // Україна крізь віки: В 15-ти т. - Т.12. - К., 1999.
9. Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. - К., 1997.
10. Ніколаєць Ю.О. Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. - К., 1998.
11. Секретные документы из особых папок [О сговоре Гитлера и Сталина накануне второй мировой войны] // Вопросы истории. - 1993 - №1. - С. 3-22.
12. Сторінки воєнної історії України. Вип.2. - К., 1998.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

В *першому питанні* студентам слід розглянути причини і характер цієї війни, які впливали з агресивної природи імперіалізму, намагань окремих держав - Німеччини, Японії, переділити уже поділений в результаті I світової війни світ. Далі бажано дати аналіз двох політичних угод: Мюнхенської та пакту Риббентропа-Молотова, що стали безпосередніми і вирішальними чинниками війни. Необхідно показати, яке геополітичне місце займали українські землі в міжнародній політиці напередодні та на початку війни.

Готуючи відповідь на *друге питання*, студентам рекомендується вивчити характер війни з боку Німеччини та СРСР. Необхідно звернути увагу на військово-політичні плани Гітлера, викладені, зокрема, в планах "Барбаросса" та "Ост". Студентам потрібно визначити місце України в планах Німеччини, зупинитись на військово-стратегічній ролі потужної групи "Південь" під керівництвом Рундштедта, що йшла в Україну.

Розглядаючи *третьє питання*, слід вивчити перший етап Великої Вітчизняної війни /червень 1941р. - літо 1942 р./ Тут студентам рекомендується розглянути військові події цього періоду, показати мужність і героїзм радянських воїнів, які попри все боронили свою землю, організаційні та політичні заходи СРСР та УРСР по мобілізації всіх сил на відсіч ворогу. Не можна обійти стороною гігантську роботу, спрямовану на евакуацію людей та техніки з окупованих територій на схід. І, нарешті, слід детально вивчити причини поразок Червоної Армії, причини того, що Україна була повністю окупована ворогом. Причини ці носять об'єктивний і суб'єктивний характер, виявлення їх дасть студентам змогу зрозуміти, чому Україна попала в таке скрутне, катастрофічне становище.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні.
2. Боротьба проти окупантів:
 - партизанський рух;
 - підпільний рух;
 - діяльність ОУН-УПА.
3. Звільнення України від ворога. Завершення возз'єднання українських земель. Підсумки та уроки II світової війни.

Теми рефератів

1. Партизанський рух на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни.
2. Вінницьке підпілля в роки війни.
3. Діяльність ОУН-УПА в роки війни.

Додаткова література

1. Андрусяк М. Феноменальне явище: [УПА] // Голос України. - 2003. - 14 січня.
2. Базанова М.М., Квітченко Л.П. Партизанський Рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (За матеріалами центрального державного архіву кінофотодокументів УРСР) // Архіви України. - 1975. - № 10. - С. 28-30.
3. Зилук О. Ми мусимо пережити катарсис, не розгубивши своїх справжніх героїв [Визнання УПА] // Голос України. - 2002. - 22 жовтня. - С.15.
4. Коваль М.В., Клоков В.І., Лисенко О.Є. та інші. Безсмертя: книга Пам'яті України. 1941-1945. - К, 2000.
5. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938-1945. - К.,1992.
6. Історія українського війська. - К.,1991.
7. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942-1952: Документи і матеріали. - Львів, 1991. .
8. Бар М., Зелінський В. Війна втрачених надій: український самостійний Рух у 1939- 1945рр. // Український історичний журнал. - 1992. - № 4. - С. 116-122.
9. Коваль М.В. 1941-1945 роки. Україна // Український історичний журнал. - 1991. - № 6. - С. 3-23.
10. Сторінки воєнної історії України. Вип.5. - К.,2001.
11. ОУН і УПА у Другій світовій війні.: [Документи та матеріали] //Український історичний журнал, - 1995. - № 2. - С. 93 - 122; № 3. - С.101 - 124.
12. Проблема ОУН-УПА і попередня історична довідка. - К.,2000.
13. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944рр. - К,1985.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Розглядаючи *перше питання*, слід показати, що внаслідок відступу Червоної Армії 1941-42 рр. в Україні настала чорна ніч фашистської окупації. Україна була розбита на 4 окупаційні зони: рейхскомісаріат України, "Дистрикт Галичина", "Трансністрію" та східну Україну, що відійшла під владу воєнних комендантів. Студентам треба проаналізувати відмінності окупаційного режиму в різних зонах. Але загальною ознакою для всіх регіонів були терор, репресії, масові катування та вбивства. Особливу увагу студентам рекомендується звернути на величезні втрати, що поніс наш народ в результаті окупації. На терені України існувало 180 концтаборів, 50 гетто, було знищено 3 млн. 265 тис. мирних громадян, 1 млн. 366 тис. військовополонених. Більше 2 млн. українських громадян було вивезено на каторжні роботи до Німеччини.

Відповідь на друге питання логічно випливає з першого. Природно і закономірно, що такий окупаційний режим викликав рух опору. Вивчаючи це питання, студентам рекомендується окремо зупинитися на трьох напрямках боротьби проти окупантів: партизанському русі, підпільному русі, діяльності ОУН-УПА.

Бажано детальніше розглянути організацію партизанського і підпільного руху в Україні. Слід використати також багатий краєзнавчий матеріал: у Вінниці і області діяло багато підпільних груп і партизанських загонів.

Окремою сторінкою в русі опору була діяльність ОУН-УПА. Студентам необхідно звернути увагу на національно-визвольний характер цієї діяльності, що й відрізняло її від радянського підпільно-партизанського руху. Окремо слід зупинитися на Акті проголошення Української держави 30.06.1941 р. Також рекомендується показати суперечливий характер діяльності ОУН-УПА, відсутність єдності в її рядах.

При вивченні *третього питання* студентам пропонується зосередитись на переможній ході Радянської армії по визволенню України в 1943-1944 рр. Тут треба показати, що визволення України було наслідком кардинальних структурних змін в ході всієї війни. Необхідно також підкреслити, що український театр воєнних подій був вирішальним на радянсько-німецькому фронті. Далі студентам рекомендується пов'язати визволення України, перемогу у війні з завершенням возз'єднання українських земель і формуванням сучасної геополітичної карти України. Наприкінці студентам рекомендується висвітлити підсумки і уроки війни, показати, який соціально-економічний та суспільно-політичний вплив на повоєнний розвиток України мала перемога в цій війні.

ТЕМА 11. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В 1945 – 1991 РР.

Студенти повинні знати про те, що війна принесла багато втрат

Україні. Від рук фашистів загинув кожний шостий її житель (на фронтах Другої світової війни загинуло близько 6 млн. осіб, стільки ж закатували фашисти під час окупації). Гітлерівці зруйнували 714 міст, селищ, понад 28 тис. сіл і понад 16 тис. підприємств, 10 млн. осіб залишилися без житла. Прямі збитки народного господарства становили 285 млрд. крб.

У важких умовах жила більшість населення України. Не вистачало продуктів харчування, одягу, взуття. Мільйони людей тулилися в землянках, бараках, гуртожитках і переповнених комунальних квартирах. До того ж, в зв'язку з малосніжною зимою 1945 року та посушливим літом 1946, установленням для України великого хлібозаготівельного плану, в республіці почався голод, внаслідок якого 1946 року загинуло 800 тис. осіб, 1 млн. людей хворіли на дистрофію.

Студентам варто звернути увагу на те, що відбудова народного господарства України відбувалася у досить складних і суперечливих умовах. Ціною величезного напруження сил загоювалися рани війни. За темпами будівництва Україна нагадувала 30-і роки. Наприклад, до жовтня 1945 року в республіці було відбудовано 123 з 306 основних шахт. На кінець 1950 року Україна виробляла чавуну, сталі, кам'яного вугілля стільки, як у довоєнний час, а з виробництва прокату, чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, залізної руди показники значно перевищували цей рівень.

Незважаючи на значні втрати, які принесла війна, і повоєнні проблеми у республіці, активізувалося громадсько-політичне життя. Українське суспільство чекало на поліпшення з боку центру: припинення репресій, реформування колгоспної системи, демократизації. Всупереч цьому Москва розпочала нову ідеологічну компанію пошуків «ворогів народу». Наступ сталінізму очолив помічник кремлівського диктатора, секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов. У 1946 році ЦК КП(б)У під тиском центру ухвалив ряд постанов «Про перекручення й помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури»», «Про журнали «Перець», «Вітчизна» та ін. З'явилися розгромні рецензії на «Історію України», видану 1943 року.

Головний удар сталінізму припав на літературу. 1951 року зазнав переслідування В. Сосюра за вірш «Любіть Україну». Поетові зробили закид, що він оспівує не соціалістичну Україну, а Україну «взагалі». Безглуздо звинуватили у «націоналізмі», «петлюрівщині» поета М.Рильського.

Другим етапом боротьби з націоналістичними ухилами стала компанія проти космополітизму (низькопоклонства перед Заходом), нацькування представників однієї нації на представників іншої.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими репресіями проти єврейської інтелігенції. Серед репресованих опинилися видатні єврейські письменники: Г.Полянker, Й.Бухбіндер, Н.Забара, А.Гонтар та ін. Сталінське керівництво мало цікавило, що велика кількість репресованих – учасники Другої світової війни.

Студентам треба пам'ятати і усвідомлювати, що після завершення Другої світової війни у західних областях України відбувалась громадянська війна. Регулярні частини радянської армії та частини НКВС проводили операції з ліквідації загонів ОУН – УПА. Щоб знищити повстанський рух, **радянські силові структури вжили цілу низку жорстоких політичних заходів:**

- відбувалось масове виселення з районів розташування баз УПА;
- депортації підлягали як окремі сім'ї, так і цілі села, що були пов'язані з УПА (майже 500 тис. осіб);
- спецгрупи НКВС, переодягнені у форму УПА, здійснювали провокації (пограбування місцевого населення, зґвалтування, убивства).

Загони ОУН – УПА відповідали:

- нападами на частини НКВС і військові підрозділи;
- знищенням радянських і партійних діячів;
- убивством місцевих активістів і їхніх сімей, які перейшли на бік радянської влади;
- масовим терором проти вчителів, лікарів, інженерів, працівників культури;
- диверсіями й саботажем;
- активною антирадянською пропагандою.

Протягом 1945 року загони УПА втратили 9 тис. осіб убитими понад 24 тис. пораненими. Протягом 1944 – 1945 років ОУН – УПА здійснило 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів, у яких загинуло понад 20 тис. військових та 30 тис. цивільного населення.

Студенти повинні знати про те, що після смерті Сталіна і приходу до влади М. Хрущова в країні почалась політична «відлига». Були помертно реабілітовані поети О.Олесь, М.Вороний та інші.

На хвилі боротьби зі сталінізмом та тоталітаризмом в Україні з початку 60-х років формується й згуртовується нове покоління молодих літераторів і митців – так званих «шістдесятників». Вони протестували проти фальші, помпезності, задушливої атмосфери в суспільстві, боролися за відродження рідної мови й культури, національної самосвідомості й людської гідності.

Варто студентам звернути увагу на те, що з приходом до влади Л.Брежнєва (жовтень 1964 року) досить відчутно почали проявлятися кризові явища в соціально-економічному, політичному й культурному житті України. З 1966 по 1985 рр., внаслідок безгосподарності посівні площі республіки скоротилися більш ніж на 1 млн. гектарів. Виникла продовольча криза, загострилася економічна ситуація. Життя довело, що командно-адміністративна система повністю віджила себе й утратила перспективу для подальшого розвитку.

В квітні 1985 року з ініціативи нового лідера КПРС М. Горбачова в

країні розпочалась перебудова. На жаль, крім загальних декларацій, М.Горбачов так і не зумів протягом 6-річного періоду висунути будь-яку практичну концепцію реформування радянського суспільства. Перебудова зайшла в глухий кут, поглибила суспільно-політичну, економічну та національну кризи, завершилася розпадом СРСР.

Студенти повинні знати, що аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 року) сприяла пожвавленню суспільно - політичного руху в республіці. 13 листопада 1988 року в Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий мітинг (20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам.

1989 року по Україні прокотилася хвиля шахтарських страйків, які поряд з економічними питаннями гостро ставили й політичні питання – висловлювали недовіру номенклатурі та чиновникам-бюрократам.

В умовах різкого загострення соціально-економічної кризи, зростання цін і неспинного падіння життєвого рівня населення навесні 1990 року відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради України, які посилювали розшарування політичних сил.

У вересні 1989 року виникла масова політична організація – Рух (Народних рух України за перебудову). Одна за одною створюються політичні партії України (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Партія демократичного відродження України та ін.).

16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила «Декларацію про державний суверенітет України», яка стала передвісником незалежності нашої держави. В Декларації зазначалося, що основою суверенітету України є сукупність всіх природних ресурсів, економічного і науково-технічного потенціалу, що має забезпечувати матеріальні і духовні потреби громадян. Це принципово важливе положення знайшло обґрунтування також в Законі про економічну самостійність України від 3 серпня цього ж року.

Ці документи передбачають, що Україна самостійно:

- визначає стратегію соціально-економічного розвитку;
- здійснює управління економічними процесами в інтересах громадян;
- охороняє навколишнє середовище;
- дбає про генофонд народу, його молодого покоління;
- визначає структуру народного господарства і пріоритетні напрямки господарської діяльності, форми і методи господарювання;
- проводить фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну і зовнішньоекономічну політику.

В Декларації про державний суверенітет України наголошувалось, що Республіка “забезпечує захист всіх форм власності”. Цим практично визначався курс поступового переходу до ринкової економіки.

Визначались основні засади зовнішньої політики:

- позаблоковий статус України;
- без'ядерний статус України.

Документи про економічну самостійність України приймалися в умовах існування СРСР. Вони підкріплялися двосторонніми договорами та міжурядовими угодами про співробітництво з Білорусією, Узбекистаном, Туркменією, Казахстаном, Латвією, Грузією та іншими республіками.

19 листопада 1990 р. був підписаний Договір між суверенними Україною і Росією в якому наголошувалося, що відносини між обома республіками мають розвиватися на основі рівності, добросусідства й невтручання у внутрішні справи один одного

Паралельно із встановленням економічного суверенітету відбувалися **корінні зміни в політичному і духовному житті суспільства:**

- із Конституції була вилучена в стаття, що закріплювала керівну роль партії в житті суспільства;
- з'явилися нові політичні партії і громадські організації, виникла опозиційна КПУ преса;
- відбулися вибори до Верховної Ради і місцевих рад (березень 1990 р.) на альтернативній основі. Демократичний блок створив конструктивну парламентську опозицію, до складу якої увійшли колишні політичні в'язні – Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Богдан і Михайло Горині, Ірина Калинець та ін.
- значно підвищився рівень політичної активності українського народу: участь у виборах, референдумах, страйковий рух, хвиля мітингів, зборів, демонстрацій;
- помітну роль у політичному житті країни почав відігравати Народний Рух України;
- активізувалося релігійне життя, свобода віросповідання набувала реального змісту;
- розширилась сфера вживання української мови, зросла мережа шкіл і класів з її поглибленим вивченням. Плідно працювало Товариство української мови ім. Т.Шевченка, яке згодом перетворилося на Всеукраїнське товариство “Просвіта”;
- була знята заборона з творів В.Винниченка, М.Хвильового, М.Зерова, Г.Косинки, Є.Плужника та багатьох інших. Їх праці почали перевидаватися великими накладками;
- доступними для широкого читача стали твори дисидентів: В.Стуса, І.Світличного, І.Дзюби, Є.Сверстюка, В.Рубана та інші.

Процес суверенізації України в складі СРСР розвивався в напрямку повного унезалежнення. Події 19-21 серпня 1991 прискорили цей процес

24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України, а 1 грудня 1991 року Всеукраїнський референдум підтвердив цей акт.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 11: РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В 1945-91 РР.

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Україна у післявоєнні роки. Відбудова народного господарства.
2. Економічний розвиток України у 50-ті - на початку 60-х рр. Становище сільського господарства,
3. Суперечливий характер суспільного життя республіки.
4. Україна на міжнародній арені.

Теми рефератів

1. М.С.Хрущов в Україні.
2. Дисидентський рух в Україні.

Додаткова література

1. Калакура Я. Міфологізація української історії в добу хрущовської „відлиги”// Український історичний журнал - 2004. - №8. - С.36-41.
2. Кульчицький С.В. Новітня історія України //Український історичний журнал. - 1991. - №10. - С.11-20.
3. Курносів Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х-на початку 80-х років //Український історичний журнал. - 1990. - №5. - С.79-86.
4. Кожукало І.П., Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні: сторінки історії //Про минуле заради майбутнього. - К.,1989. - С.342-370.
5. Серія “Україна крізь віки.” В 15-ти томах. – К., 1998-2000
- Т.13. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). К., 1999.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідаючи на *перше питання*, студенти повинні висвітлити жахливу картину руйнувань та втрат, яких зазнала Україна під час війни, показати звитяжну працю нашого народу у відбудовчий період, його складнощі і труднощі. Важливо переконливо показати, що успіх відродження економіки України залежав від багатьох різних факторів, передусім:

- від вирішення проблеми робочої сили (на шахтах Донбасу старі кадрові робітники становили лише 15-20% загальної кількості працюючих);
- від темпів розвитку промисловості республіки;
- від роботи по організаційному зміцненню колгоспів і радгоспів, відновленню матеріально-технічної бази сільського господарства.

При підготовці до відповіді на *друге питання*, бажано звернути особливу увагу на аналіз складних процесів, що розгорталися у повоєнні роки у Західній Україні. Характерною особливістю перетворень на

західноукраїнських землях були більш високі, ніж на сході України, темпи промислового розвитку. Разом з тим, форсовані темпи індустріального розвитку краю мали і негативні тенденції. Особливо складним і трагічним був процес соціально-економічних змін в сільському господарстві. Одразу ж після вигнання гітлерівців було продовжено взятий ще до війни курс на колективізацію.

Необхідно відмітити, що хоча процес об'єднання селян в колгоспи проходив в умовах зростання матеріально-технічної бази, з урахуванням помилок і перекозень, допущених під час колективізації в СРСР в довоєнний період, все ж на практиці мали місце і форсування створення колгоспів і примус до вступу в них. Колективізація супроводжувалась збройною боротьбою з УПА і загостренням жорстокої класової боротьби. Бажано розкрити соціальну і політичну мету ОУН-УПА, показати, як сталінсько-беріївські репресії, депортації населення активізували дії ОУН-УПА.

Визначаючи характерні риси суспільно-політичного життя республіки в умовах культу особи Сталіна, треба звернути увагу на формування і характеристику розгалуженого партійно-державного апарату, який тримав під контролем всі сфери життя суспільства.

Бажано усвідомити два основні напрямки діяльності охоронно-репресивного механізму системи: посилення ідеологічного тиску на свідомість народних мас і прямі репресивні заходи проти "інакомислячих". Бажано показати, чим відрізнялися гоніння на інтелігенцію в післявоєнний період від такої ж акції 30-х років.

Відповідаючи на **друге питання**, необхідно показати, що природа тоталітарної держави не змінилася у 50-ті - 60-ті роки. Запропоновані реформи були непослідовними, суперечливими, часто призводили до появи нових проблем. Окремі досягнення науково-технічної революції, що розгорнулися в усьому світі, не знаходили підтримки і застосування. Але це не применшує тих змін, що відбулися в суспільстві. Студенти повинні усвідомити, в чому суть НТР. Розгляд цього питання доцільно розпочати з короткого аналізу змісту науково-технічної революції, що розпочалася в передових країнах світу, і зробити прогноз: чим загрожувало Україні відставання в галузі науки і техніки. В цьому зв'язку треба пояснити, чому промисловість і сільське господарство відкидали досягнення науки і техніки, в чому полягали причини такого явища.

Розповідаючи про соціально-економічний розвиток України в 50-60 роки, необхідно звернути увагу на такі моменти:

- входження України до народногосподарського комплексу СРСР;
- перетворення України в своєрідний сировинний придаток;
- ігнорування інтересів народу при плануванні промислових гігантів та їх будівництві;
- нехтування серйозними екологічними проблемами тощо.

Окремо слід зупинитися на розвитку регіонів України. Дуже цікавим було рішення, прийняте в 1957 р. з ініціативи Хрущова, про ліквідацію галузевих міністерств і утворення раднаргоспів. Така децентралізація управління промисловістю розв'язувала руки республіці та її місцевим органам, але це нововведення дуже швидко було згорнуте. Необхідно проаналізувати причини негативної реакції центру на створення раднаргоспів.

Характеризуючи розвиток сільського господарства України, треба звернути увагу на зміни, що відбулися в цій галузі, починаючи з 1953 р.

Позитивні їх наслідки:

- послаблення податкового пресу на селян;
- підвищення цін на продукцію сільського господарства.

Одночасно, варто зупинитися на тих експериментах, які проводилися в Україні з ініціативи Хрущова: укрупнення колгоспів; зменшення присадибних ділянок колгоспників; ліквідація МТС і продаж техніки колгоспам; посіви кукурудзи; утворення територіальних колгоспно-радгоспних управлінь та інші. Як ці заходи впливали на сільське господарство?

Необхідно зупинитися на становищі селянства, яке було позбавлене елементарних прав. Примусова праця на селі, відсутність паспортів і неможливість покинути село перетворили селян на справжніх кріпаків.

Висвітлюючи питання розвитку сільського господарства в Україні, треба звернути увагу на те, що з 1953 р. запроваджуються товарно-грошові відносини на селі, заготівлі сільгосппродукції замінюються закупівлею. Держава вкладала в цю галузь великі кошти, але в умовах тоталітарної системи продуктивні сили були сковані, не мали умов для постійного розвитку. Це свідчило про наближення кризових явищ.

Окремо бажано зупинитися і на питанні підвищення добробуту народу. Хоч економічний розвиток не відзначався особливою стабільністю, рівень особистого споживання значно зріс. Можна навести чимало прикладів. Найбільш загальним показником може бути будівництво житла. З 1951 по 1958 рік було збудовано 2 млн. квартир, поліпшили свої житлові умови 9 млн. чоловік.

Отже, економічний розвиток України у 50-х - на початку 60-х рр. не відрізнявся стабільністю. Передусім, це було пов'язано з реформаторською діяльністю І секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова, особливо в галузі сільського господарства. Але загалом це був період пошуку оптимальних шляхів розвитку народного господарства, коли, поряд з відверто волонтаристськими, приймалися і важливі, виважені політичні і економічні рішення.

Готуючись до відповіді на *третє питання*, бажано звернути увагу на наступні моменти:

- показати, в чому полягав ідеологічний наступ сталінізму в Україні

у післявоєнні роки;

- висвітлити значення розвінчання культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС (1956 р.);
- пояснити зміст такого поняття як "хрущовська відлига".

Відповідаючи на **четверте питання**, студент повинен звернути увагу на те, що у березні 1944 року Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про відновлення прав зовнішнього представництва України». Було утворено Народний комісаріат закордонних справ України на чолі з Д.З.Мануїльським.

Далі бажано розповісти про участь України в роботі ООН, інших напрямках її міжнародної діяльності.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Україна в роки застою. Наростання застійних явищ в економіці.
2. Культурне життя республіки у другій половині 40-х - 80-х рр.

Теми рефератів

1. Політичний портрет П.Ю. Шелеста.
2. «Апостол застою» В.В.Щербицький.

Додаткова література

1. Володимир Щербицький: спогади сучасників (За ред. Возіянова В.Ф., Врублевського В.К., Єльченка Ю.Н. та ін.) – К., 2003.
2. Курносів Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х - на початку 80-х років // Український історичний журнал. -1990. - №6. - С.101-108.
3. Савельєв В.А. 50-80-ті: час пошуків і втрачених можливостей //Про минуле заради майбутнього. - К., 1989. - С. 164-178.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? //Вітчизна. - 1990. - № 5. – С.3-22.
5. Новиченко Л.М., Русанівський В.М., Талочко П.П. Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє. - К., 1990.
6. Табачник Д. Апостол застою. Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вінниччина. - 1992. - 23 грудня; 13, 20, 27 січня; 3, 10, 12 лютого.
7. Савельєв В.Л. Чи був П.Ю.Шелест виразником "українського автономізму"? // Український історичний журнал. - 1991. - №4. - С.94-105.
8. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали. (За ред. Ю.Шаповала) – К., 2003.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Розглядаючи **перше питання**, необхідно показати, що після епохи М.С.Хрущова почався період застою. В цей період уповільнилися темпи економічного розвитку, наростали негативні явища в суспільному та

економічному житті України.

У 1965 р. керівництво країни розпочало економічну реформу. Розкрийте її зміст. Бажано показати, що в основу реформи було покладено принципи розширення самостійності підприємств, переведення їх на госпрозрахунок, використання економічних важелів стимулювання праці. Упродовж чотирьох років на ці принципи господарювання перейшло 85% підприємств республіки. Це дало значні економічні результати, але дуже швидко реформа була згорнута. Чому? У чому Ви вбачаєте причини провалу цієї реформи?

Провал реформ, непослідовність в їх проведенні відкинули народне господарство республіки назад. Адміністративні методи керівництва економікою особливо посилилися наприкінці 70-х - на початку 80-х років. Саме тоді суттєво знизилися темпи зростання економічного потенціалу України. Наведіть конкретні приклади.

Друге питання. Розповідаючи про культурне будівництво в Україні, необхідно звернути увагу на розвиток природничих наук і техніки та негативний вплив культу особи Сталіна на розвиток української культури в післявоєнні роки. Особливу увагу доцільно звернути на розвиток в Україні після смерті Сталіна фундаментальних досліджень у таких перспективних галузях, як ядерна фізика та кібернетика, що дало змогу Україні зайняти передові рубежі в СРСР у цих галузях.

Розглядаючи культурне життя республіки, бажано розповісти про здобутки та проблеми культури. Важливо показати, що це двадцятиріччя було позначено не лише бездарними конформістськими творами. Воно виплекало цілий ряд митців, доробок яких прикрасив українську культурну галерею. Розвивалося театральне мистецтво, українське кіномистецтво, народне образотворче мистецтво, а серед мистецьких здобутків особливо виділялися українська народна пісня і танець.

Окремо бажано зупинитися на змісті та основних напрямках політики русифікації, яка в ті роки активно проводилась керівництвом КПРС та Радянського Союзу.

Обговорення питань семінарського заняття бажано спрямувати в таке річище, щоб наслідком семінару став висновок про об'єктивну необхідність докорінних змін в політичному, економічному та суспільному житті України.

ТЕМА 12. НАЦІОНАЛЬНО – ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Студентам варто знати, що національно-державне відродження українського народу відбувалося у дуже складних економічних умовах, які Україна успадкувала від попередньої епохи.

По-перше, значна частина української економіки була зорієнтована в СРСР на виробництво продуктів військово-промислового комплексу й

фінансувалася центром. З розпадом СРСР фінансування припинилося, а з проголошенням нової зовнішньополітичної доктрини Україна не потребувала такої кількості видів озброєнь.

По-друге, за роки СРСР багато галузей народного господарства України давно вичерпали свій ресурс, потребували нових вкладень і ґрунтовної перебудови.

По-третє, українські промислові гіганти сталінських часів перетворювалися для молодого держави на екологічно небезпечні об'єкти, вимагали значних коштів для реконструкції, яких на початку 90-х рр. в Україні не було.

По-четверте, за останнє століття природні ресурси України, передусім нафта і газ, були значною мірою вичерпані, придбати їх наша держава могла тільки за світовими цінами.

Катастрофічно падав економічний рівень республіки. На тлі економічної кризи впав життєвий рівень населення. Якщо 1990 року середня заробітна плата в державному секторі становила 248 крб., то в 1996 році – усього 138 крб. За 1991-1995 рр. ціни в Україні зросли в 31 тис. разів, а зарплата усього в 6 тис. разів. До державної служби зайнятості 1996 року звернулося понад 820 тис. осіб, які втратили роботу.

Студентам потрібно звернути увагу на те, що у березні-квітні 1994 року відбулися вибори до Верховної Ради України. Уперше вони проводилися на багатопартійній основі й принесли третину місць партіям лівого спрямування, що відповідало настроям виборців, стомлених нездійсненими обіцянками демократів і загальною ситуацією в країні.

Процес розбудови економічного життя України весь час відбувався в досить складних і суперечливих умовах. У центрі й на місцях зберігалися залишки командно-адміністративної системи, які гальмували розвиток підприємництва в містах та фермерства на селі. Стримувалася розвиток малого бізнесу. 1997 року в Україні нараховувалося тисячі малих підприємств, а в Польщі після реформи – мільйони.

Розбудові Української держави значно сприяв законотворчий процес. За 1992-1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. Проте через відсутність концепції переходу від тоталітарної до демократичної держави, більшість з них виявилась малоефективними.

28 червня 1996 року Верховна Рада ухвалила нову Конституцію України. Ця подія мала велике історичне значення:

новий Закон продовжив історичні конституційні традиції нашої держави; прийняття Основного закону свідчило про важливий державницький крок усіх політичних сил («центристів», «лівих», «правих») до загального національного порозуміння й примирення в ім'я України;

Конституція закріпила де-факто й де-юре існування нової незалежної демократичної України;

з прийняття нової Конституції зріс міжнародний авторитет нашої держави.

Україну прийнято до впливових європейських і світових організацій.

Наприкінці 2004 року в Україні відбулися вибори Президента України. Верховний Суд України визнав значні фальсифікації під час першого етапу виборів. В результаті перевиборів та проведення в Україні «помаранчевої революції» Президентом був обраний Віктор Ющенко.

Україна перебуває на вирішальному етапі своєї історії, її майбутнє залежить від далекоглядності та рішучості лідерів, толерантності та зваженості в діях різних політичних сил, єдності народу та його віри у свої сили.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ТЕМА 12: НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ПЕРШЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Стартові умови розгортання державотворчого процесу.
2. Становлення владних структур.
3. Конституційний процес.
4. Формування багатопартійності.

Теми рефератів

1. Суспільно-політичне життя в Україні на початку 90-х рр.
2. Демократизація політичної системи в Україні.
3. Політичний портрет Л.Кравчука.
4. Становлення політичних партій на Вінниччині.

Додаткова література

1. Конституція України. – К., 1986.
2. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. - К., 1991.
3. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991р. // Правда України.— 1991.— 31 серпня.
4. Бойко О.Д. Україна 1991 - 1995рр.: тіні минулого та контури майбутнього /нарис з новітньої історії /. - К., 1996.
5. Україна. 10 років поступу. / Укл. Мудрик Т. - К., 2001.
6. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). За ред. Литвина В.М. - К., 2001.
7. Новітня Україна 1991-2001: Роздуми видатних сучасників. За ред. Головатого М.Ф. - К., 2001.
8. Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. - К., 2002.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проблема національно-державного відродження українського народу є

однією з основних в новітній історії України. Тому підготовка до семінарського заняття з цієї теми повинна будуватися, в першу чергу, на ґрунтовному вивченні документів, які показують початок та перспективи формування української державності.

Готуючи відповідь на **перше питання**, студентам необхідно показати зовнішні та внутрішні чинники, які зумовили появу на політичній карті світу нової незалежної держави — України. Студентам необхідно дати характеристику стартових можливостей республіки, показати їх позитивні та негативні аспекти.

При підготовці відповіді на **друге питання**, студентам варто звернути увагу на атрибутику державності: фіксацію кордонів, визначення громадянства, затвердження національної символіки, запровадження власної грошової одиниці, формування трьох основних гілок влади тощо.

При розгляді **третього питання** студенти повинні звернути увагу на те, як відбувалася боротьба між різними політичними силами щодо прийняття Конституції України, дати стислу характеристику положень Основного Закону України.

Підготовка до висвітлення **четвертого питання** повинна включати в себе характеристику етапів формування багатопартійності в Україні, основних рис цього процесу.

ДРУГЕ ЗАНЯТТЯ

План

1. Новий соціально-економічний реформаційний курс та його наслідки (друга половина 90 – перша половина 2000 -х рр.).
2. Зовнішня політика української держави у роки незалежності.
3. Вибори Президента України 2004 року.

Теми рефератів

1. Участь української діаспори в національному відродженні України.
2. Віктор Ющенко: шлях у політику.
3. Участь студентської молоді в „Помаранчевій революції”.
4. Геополітичні орієнтації сучасної України.

Додаткова література

1. Карпов О. Рушійні сили „помаранчевої революції“ // Голос України. -2004. - 28 грудня.
2. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. – К., 2002.
3. Новітня Україна. 1991-2001: Роздуми видатних учасників. – К., 2001.
4. Ребчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К., 2003.
5. Сорока М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику української держави у 90-х рр. XX ст. – К., 2001.
6. Тимошенко Ю. Со слезами на глазах // Кореспондент. – 2004. – №47. - С.24-25

7. Україна. 10 років поступу. – К., 2001.
8. Україна і світ: проблема міжнародного співробітництва та колективної безпеки. – К., 1999.
9. Хмара С. Десять років номенклатурної залежності. – К., 2002.
10. Хроніки „помаранчевої революції“ // Економіст. – 2004. – №11. - С.10-28.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Пристаюючи до розгляду *першого питання*, студентам необхідно зупинитися на основних напрямках та пріоритетних завданнях, які стояли перед українською владою в цей період. Студентам варто звернути увагу на характеристику негативних процесів, які гальмували розвиток вітчизняної економіки в цей період.

Розглядаючи питання про зовнішню політику української держави у роки незалежності (*друге питання*), студентам варто проаналізувати основні концепції зовнішньої політики, альтернативні варіанти геополітичної орієнтації України. Окремо бажано розповісти про відносини нашої країни з державами СНД.

Підготовка на висвітлення *третього питання* семінару має надзвичайно важливе значення, адже президентські вибори 2004 року докорінним чином змінили політичні орієнтири української держави, спричинилися до значних змін в усіх сферах суспільного життя країни. Студентам необхідно опрацювати публікації газет та журналів, в яких висвітлюються події „помаранчевої революції” в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року // Голос України. – 1991. - №165.
2. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К., 1990.
3. Конституція України. – К., 1996.
4. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
5. Історія України. Навчальний посібник для студентів вузів. /Ред. М.О.Скрипник. - К., 2003.
6. Історія України ХХ - початку ХХІ ст: Навчальний посібник. - К., 2004.
7. Історія України: нове бачення. Навчальний посібник. – К., 2000.
8. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К., 2004.
9. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. Т. 1-2 – К., 1991.
10. Залізник Л. Походження українського народу. - К., 1996.
11. Єфименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990
12. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. Т.1. - Курс русской истории. - М., 1987.
13. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1992.
14. Литвин В., Смолій В., Шпакуватий М. Україна: ХХ століття: У 2 книгах. – К., 2002.
15. Олійник М., Ткачук І. Історія України для студентів вищих навчальних закладів. - Л., 2006.
16. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. /Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. - К., 2002-2003.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х книгах. Книги 1-2. – К., 1995.
18. Савченко Н.М., Подольський М.К. Історія України: модульний курс. Навчальний посібник. - К., 2006.
19. Світлична В. В. Історія України: Навчальний посібник. – К., 2002.
20. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991.

Навчальне видання
А.І.Безуглий, Л.П.Громова, Д.О.Мельников, А.Б.Пономаренко

Історія України

(ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВСІХ БАКАЛАВРСЬКИХ НАПРЯМІВ)

Навчальний посібник

Оригінал-макет підготовлено авторами

Редактор В.О. Дружиніна
Коректор Ю. І. Франко

Навчально-методичний відділ ВНТУ
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК № 746 від 25.12.2001 р.
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВНТУ

Підписано до друку 5. 03.2008 р. Гарнітура Times New Roman
Формат 29,7х42¼ Папір офсетний
Друк різнографічний
Тираж 100 прим. Ум. друк. арк. 7.4
Зам. № 2008-031

Віддруковано в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі
Вінницького національного технічного університету
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК № 746 від 25.12.2001 р.
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВДТУ